

SEYYAHLARIN GÖZÜYLE AĞRI
Başak BİLİCİ
Yüksek Lisans Tezi
Coğrafya Ana Bilim Dalı
Prof. Dr. Alperen KAYSERİLİ
2022
(Her Hakkı Saklıdır)

T.C.
AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
COĞRAFYA ANA BİLİM DALI

Başak BİLİCİ

SEYYAHLARIN GÖZÜYLE AĞRI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ

Prof. Dr. Alperen KAYSERİLİ

AĞRI-2022

TEZ ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum *Seyyahların Gözüyle Ağrı Şehri* adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

Δ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

[09.09.2022]

Başak BİLİCİ

T.C.
AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Prof. Dr. Alperen KAYSERİLİ danışmanlığında, Başak BİLİCİ tarafından hazırlanan bu çalışma 09/09/2022 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından, Coğrafya Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. Namık Tanfer ALTAŞ	İmza:
Jüri Üyesi : Prof. Dr. Alperen KAYSERİLİ	İmza:
Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz KESKİN	İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine ait olup;

Enstitü Yönetim Kurulunun .../.../2022 tarih ve /.....nolu kararı ile onaylanmıştır.

.../.../.....

Prof. Dr. İbrahim HAN
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ	v
HARİTALAR DİZİNİ	vii
FOTOĞRAFLAR DİZİNİ	viii
KISALTMALAR.....	9
BİRİNCİ BÖLÜM	11
1. GİRİŞ	11
1.1 Araştırmanın Amacı	15
1.2Problem ve Alt Problemler	15
1.3Araştırmanın Önemi	15
1.4Araştırmanın Sınırlılıkları	16
1.5. Araştırma Yöntemi	16
1.6. Veri Kaynakları	16
1.7.Veri Analizi	17
1.8.Saha ile İlgili Alanyazın (Literatür)	17
1.9.Araştırma Sahasının Konumu	21
1.10.Araştırma Sahasının Genel Coğrafi Özellikleri	22
İKİNCİ BÖLÜM.....	27
2.TARİHSEL SÜREÇTE AĞRI ŞEHİRİ	27
2.1Ağrı Adının Kökeni.....	29
2.2 Seyahatname ve Seyyah	30
2.3 Ağrıyı Ziyaret Eden Seyyahların Hayatları.....	32
2.3.1 Wilhelm von Rubruck'un hayatı	32
2.3.2 Marco Polo'nun hayatı	33
2.3.3 Monsieur D'aramon'un Hayatı ve Ağrı'ya İlişkin Gözlemleri	35
2.3.4 Jean Baptiste Tavernier'in hayatı	35
2.3.5 Evliya Çelebi'nin hayatı.....	36
2.3.6 Jean Chardin'in hayatı.....	38
2.3.7 Joseph Piton de Tournefort' un hayatı	39
2.3.8 Pierre-Amédée Jaubert' in hayatı	40
2.3.9 Friedrich W. Parrot'ın hayatı	42
2.3.10 Felix Marie Charles Texier'in hayatı	45
2.3.11 Keith Edward Abbott'ın hayatı	46
2.3.12 Sidney Whitman'ın Hayatı.....	47
2.3.13 Moritz Wagner'in Hayatı	47
2.3.14 James Justinian Morier'in hayatı.....	48
2.3. 15 John Murray'ın hayatı	50
2.3.16 James Bryce'in hayatı	50
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	52
3. BULGULAR.....	52
3.1. Seyyahların Ağrı ve çevresinin iklim özelliklerine ilişkin görüşleri nelerdir?	52
3.2. Seyyahların Ağrı Dağı'nın kutsal kabul edilmesi ve Nuh peygamberin tufanıyla bağlantısına ilişkin görüşleri nelerdir?	55
3.3. Seyyahların Ağrı ve çevresindeki canlı yaşamına ilişkin görüşleri nelerdir?	62
3.4. Seyyahların Ağrı ve çevresinde yetiştirilen tahıl ürünleri ve bitki topluluklarına ilişkin görüşleri nelerdir?	65
3.5. Seyyahların Ağrı ve çevresinde yaşayan topluluklara ilişkin görüşleri nelerdir?	68

3.6. Seyyahların Ağrı ve çevresinin topoğrafya özelliklerine ilişkin görüşleri nelerdir?.....	74
3.7. Seyyahların Ağrı ve çevresinin kültürel özelliklerine ilişkin görüşleri nelerdir?	77
4. SONUÇ	80
KAYNAKLAR	85
ÖZGEÇMİŞ	89

ÖZET
YÜKSEK LİSANS TEZİ
SEYYAHLARIN GÖZÜYLE AĞRI ŞEHİRİ

Başak BİLİCİ

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Alperen KAYSERİLİ

Jüri: Doç. Dr. Namık Tanfer ALTAŞ

Jüri: Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz KESKİN

Seyahatnameler bir diğer adıyla gezi yazıları ziyaret edilen bölgeler hakkında elde edilen bilgi, deneyim ve izlenimleri, aktarılmaya değer peyzajları kayıt altına almak amacıyla yazılan hatıra niteliğindeki yazılardır. Seyyahların gözlemlerini, tecrübelerini ve dönemin yapısına ilişkin bilgileri çeşitli şekillerde tasvirleyerek yazıya dökmeleri, söz konusu bölgeye ve döneme ilişkin birçok bilgi sunmaktadır. Dolayısıyla seyahatnamelerin incelenmesi, seyyahların görüşlerinden söz konusu araştırma bölgeleri hakkında bilgi edinilmesi noktasında önem arz etmektedir.

Araştırmanın amacı Ağrı ve çevresini farklı dönemlerde ziyaret etmiş seyyahların, seyahatnameleri ışığında bölgenin eski dönemlerdeki fiziki coğrafya ve sosyo kültürel durumuna ilişkin bilgiler edinmek ve seyyahların bölgeye yönelik bakış açılarını tanımaktır.

Bu amaç doğrultusunda Ağrı ve çevresini ziyaret eden seyyahların eserlerinin Türkçeye çevirisi yapılan veya İngilizce olan on altı seyahatname örneklem olarak değerlendirilmiştir. Bu seyahatnameler nitel araştırma yöntemleri ile ele alınmış ve doküman analizi ile incelenmiştir. Bölgeyi ziyaret eden seyyahların yoğun olarak ilgi gösterdikleri alanlar belirlenerek en çok rağbet gören Ağrı Dağı ve çevresi çalışmanın bel kemiğini oluşturmuştur. Ayrıca kodlamalar yapılarak seyyahların Ağrı Dağı, topoğrafya, klimatoloji, kültürel özellikler ve ekonomik özellikler gibi dönemle ilgili gözlemleri ayrı ayrı ele alınmıştır.

Yapılan değerlendirmeler sonucunda bölgeyi ziyaret eden seyyahların her ne kadar farklı amaçlarla gelmiş olsalar dahi özellikle Gayrimüslim olanların amaçlarının kutsal olarak gördükleri Ağrı Dağı'na tırmanarak, Nuh Peygamberin gemisinin kalıntılarını görebilmek arzusu olduğu tespit edilmiştir. Seyahatnamelerden elde verilen sonuçlar içerisinde uzun yıllar boyunca farklı etnik kökene sahip toplumların bölgede bir arada yaşam sürdüğü, zengin bir bölge olup ticari faaliyetlerin yoğun olduğu, tarımsal üretim ve hayvancılık yapıldığı, canlı çeşitliliğinin ise süreç içerisinde oldukça farklılık gösterdiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Seyyah, Seyahatname, Ağrı, Kültür, Ağrı Dağı, Türkiye.

ABSTRACT
MASTER’S THESIS
The City of Ağrı With The Eyes of Pilgrims

Başak BİLİCİ

Thesis Advisor: Prof. Dr. Alperen KAYSERİLİ

Jury: Assoc. Dr. Namık Tanfer ALTAŞ

Jury: Assist. Prof. Dr. Yılmaz KESKİN

Travelogues, also known as travel writings, are memorabilia written in order to record the information, experiences and impressions obtained about the visited regions, and the landscapes worth transferring. The fact that the travelers wrote down their observations, experiences and information on the structure of the period in various ways, provides a lot of information about the region and period in question. Therefore, the examination of travelogues is important in terms of obtaining information about the research areas from the opinions of the travelers.

The aim of the research is to obtain information about the physical geography and socio-cultural situation of the region in the old times in the light of the travel books of the travelers who visited Ağrı and its surroundings in different periods and to recognize the perspectives of the travelers towards the region.

For this purpose, sixteen travelogues translated into Turkish or English by the travellers who visited Ağrı and its surroundings were evaluated as samples. These travelogues were handled with qualitative research methods and examined with document analysis. The most popular Mount Ararat and its surroundings formed the backbone of the study by determining the areas in which the travelers visiting the region showed great interest. In addition, by making coding, the observations of the travelers about the period such as Mount Ararat, topography, climatology, cultural features and economic features were handled separately.

As a result of the evaluations, it has been determined that although the travelers who visited the region came for different purposes, the aim of the non-Muslims was the desire to see the remains of the Prophet Noah's ark by climbing the Mount Ararat, which they consider sacred. Within the results obtained from the travel books, it has been determined that societies with different ethnic origins have lived together in the region for many years, it is a rich region, commercial activities are intense, agricultural production and animal husbandry are carried out, and the diversity of biodiversity varies considerably in the process.

Keywords: Traveler, Travelogue, Ağrı, Culture, Mount Ararat, Turkey.

ÖNSÖZ

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı'nda hazırlanmış olan “Seyyahların Gözüyle Ağrı” adlı tez çalışmasının hazırlanma sürecinde bana yol gösteren, katkı sağlayan ve her türlü bilgisinden, tecrübe ve önerilerinden faydalandığım değerli danışman hocam Prof. Dr. Alperen KAYSERİLİ' ye teşekkürü bir borç bilirim. Değerli hocamın bilgi ve tecrübelerinden yararlanmanın benim için büyük bir şans olduğu bilinciyle, kendisi ile çalışmaktan onur duyduğumu belirtmek isterim. Tez yazım sürecine desteklerini esirgemeyen saygıdeğer hocam Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz KESKİN' e teşekkürlerimi sunarım.

Başak BİLİCİ, Ağrı 2022

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 1: Ağrı İl Lokasyon Haritası

Harita 2: Ağrı İl Fiziki Haritası

FOTOĞRAFLAR DİZİNİ

Fotoğraf 1: Marco Polo

Fotoğraf 2: Jean Baptiste Tavernier

Fotoğraf 3: Evliya Çelebi

Fotoğraf 4: Jean Chardin

Fotoğraf 5: Joseph Piton de Tournefort

Fotoğraf 6: Pierre-Amédée Jaubert

Fotoğraf 7: Friedrich Wilhelm Parrot

Fotoğraf 8: Felix Marie Charles Texier

Fotoğraf 9: Moritz Wagner

Fotoğraf 10: James Justinian Morier

Fotoğraf 11: James Bryce

Fotoğraf 12: Kuzeydoğudan Büyük ve Küçük Ağrı

Fotoğraf 13: Parrot' un çizmiş olduğu Ağrı Dağı görüntüsü

Fotoğraf 14: Parrot'un çizmiş olduğu Arhuri Köyü görülmektedir

Fotoğraf 15: Ağrı Dağı'nın günümüzdeki görünümüne ait fotoğraf

Fotoğraf 16: Nuh Peygamberin gemisinin tufandan sonra battığı yerin günümüzdeki görünümü

Fotoğraf 17: Ağrı Dağı eteğinde yer alan yerleşim alanına ait görsel

Fotoğraf 18: Parrot' un çizmiş olduğu Ağrı Dağı görüntüsü

Fotoğraf 19: Parrot'un çizmiş olduğu Arhuri Köyü görülmektedir

Fotoğraf 20: Ağrı Dağı Eteğinde yer alan yerleşim alanına ait görsel

KISALTMALAR

Bkz. : Bakınız

DİA : Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.

Haz. : Hazırlayan

öl. : ölümü

s. : Sayfa

S. : Sayı

TTK : Türk Tarih Kurumu

vd. : Ve diğerleri, ve devamı.

Ed. : Editör

çev. : Çeviren

İA : İslam Ansiklopedisi

CBS: Coğrafi Bilgi Sistemleri

Akt. : Aktaran

BİRİNCİ BÖLÜM

1. Giriş

İnsanoğlu, hafızasıyla oluşturduğu yaşam deneyiminin birikimi vasıtasıyla, zaman içinde kendi kimliğini inşa eder. Bu deneyiminin doğal kayıtlarını oluşturan hafızada yer alan bilgiler, sözlü ve yazılı olarak paylaşıma geçmesiyle birlikte toplumsal hafızaya dönüşmeye başlar. Belirli bir bölgede yaşanan deneyimin daha geniş ölçekteki toplum birimleri ile paylaşılması kültür adı verilen insana ait faaliyetlerin gelişimine katkıda bulunur. Tarihsel süreçlerin asıl envanterleri olarak düşünülen seyahatnameler, bilhassa kültürel kapsamdaki farklılık ve değerlerin tespiti ve açıklanması için oldukça mühim kaynaklardır (Yetim, 2020, s. 286). Gezi yazıları namı diğer seyahatnameler ziyaret edilen bölgeler hakkında elde edilen bilgi, deneyim ve izlenimleri, aktarılmaya değer peyzajları kayıt altına almak amacıyla yazılan hatıra niteliğindeki yazılardır. Arapça gezmek, görmek anlamına gelen *seyahat* ve Farsça mektup anlamına gelen *name* kavramlarının birleştirilmesiyle oluşturulan, kayıtların bir arada derlenmesiyle vücuda gelen eserlere seyahatname denir. İnsanoğlunun doğası gereği uzaklara duyulan hasret ve bilinmeyene, görünmeyene merak ve ulaşma arzusu bu eserlerin yazılmasına olanak sağlamıştır (Çakmak, 2021, s. 417). Başka bir tanım ise şu şekildedir, “Bir bölgeden başka bir bölgeye gerçekleştirilen ziyaretlerin kâğıda dökülmesine seyahatname, ziyaret eylemini gerçekleştiren kişiye ise seyyah denilmektedir.” (İstek E. , 2020).

Gezi yazılarında doğu bölgelerine yaptığı seyahatleri anlatan Marco Polo, Antik Yunan dönemi hakkında bilgilendirmeler sağlayan Strabon, İslam toplumlarını ve bu bölge de yaşayan insanların hayat görüşleri hakkında bilgiler aktaran İbn-i Batuta, doğu seferlerindeki deneyim ve gözlemlerini kaleme döken Kristof Kolomb ve Osmanlı topraklarında seyahatler gerçekleştiren Evliya Çelebi başlıca tanınan seyyahlara örnek verilebilir (Okul & Aslıtürk, 2018).

Ağrı ve çevresi coğrafi konumu ve Anadolu topraklarına doğudan ilk geçiş yollarından biri olduğu için tarih öncesi dönemlerden bu yana önemli bir güzergâh ve ilk durak bölgesi olarak bilinmektedir. Mağaralar, höyükler, türbe ve saray gibi değerlerle birçok uygarlığın önemli izlerini muhafaza etmektedir dolayısıyla Ağrı ili kültürel doku açısından oldukça zengin bir ildir. Geçiş bölgesinde olması nedeniyle

tarihsel süreçte farklı kültürel değişimler yaşayan Ağrı bölgesinin eski adı Karaköse'dir. Asya ve Anadolu'ya yapılan göç ve akınların ilk giriş güzergâhını oluşturduğu için birçok uygarlığın izlerini barındırmaktadır. Dolayısıyla Anadolu'ya ziyaret için gelen seyyahlar ister istemez Ağrı ve çevresinden geçmek zorunda kalmış ve eserlerinde bu bölgeye istinaden bilgi ve görüşler belirtmişlerdir (Çetin, 2010, s. 128). Bu bağlamda bakıldığında farklı bölgelerden gelen seyyahlar farklı yol güzergâhları üzerinden ortak nokta olan Ağrı Dağı'na ulaşım sağlamaya çalışmışlardır. Maceracı ve araştırmacı bu seyyahları bu bölgeye çeken asıl neden elbette ki heybetli bir dağ görme arzusu değil, Üç semavi dinin kutsal kitaplarında yer alan Nuh Tufanı ve geminin burada gömülü olduğu düşüncesi kabul edilmektedir. Dolayısıyla dini boyutta önem arz etmesi de bu bölgeye ziyaret gerçekleştirme noktasında belirleyici olmuştur (İstek & İstek, 2017, s. 250).

Ağrı ili Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Murat Van Bölümü'nde bulunmakla beraber İl toprakları batıda Erzurum ve Muş, kuzeyde Kars ve Iğdır, güneyde ise Van ve Bitlis illeriyle sınır oluşturmaktadır. Bununla beraber ilin doğu kısmında geçişin Gürbulak Sınır Kapısı'yla yapıldığı İran İslam Cumhuriyeti bulunmaktadır. 1960'lı yıllarda il topoğrafyasının % 65 gibi büyük bir alanı dağ, tepe ve engebe arazilerden oluşup %28'i tarımsal alanlar %46'ı mera ve çayırılık alanlardan oluşmaktadır (Ceylan O. , 2021, s. 424). . Ortalama yüksekliği 1600-1750 civarında seyretmekte ve göller harici ilin yüz ölçümü ise 11.099 km²'dir. Rakımın en düşük olduğu kısım Ağrı Ovası (1630m) iken en yüksek olduğu bölüm ise volkanik bir dağ olan Ağrı Dağı (5.137)'dir. Ağrı ilinde toplam 8 ilçe yer almaktadır. Bu ilçeler sırasıyla Merkez ilçe, Doğubayazıt, Patnos, Eleşkirt, Diyadin, Taşlıçay, Tutak ve Hamur'dur (Çetin, 2009).

Tarih öncesi ilk dönemlerden bu yana Ağrı, Orta Asya ve İran'dan gelen kalabalık kitleleri batıya aktaran bir köprü olarak görülmüştür. Dolayısıyla Coğrafi konumu Ağrı İli'nin her devirde tarihi ve stratejik önemli bir konuma sahip olmasına olanak sağlamıştır. Bölgede sırasıyla Urartular, Medler, Persler, Bizanslılar ve Abbasiler hâkimiyet kurmuş olmakla beraber 1064 tarihinde Yakuti Bey döneminde Türk yönetimine geçiş yapmıştır. Türk yönetiminin ardından İlhanlı ve Timur işgaline maruz kalan bölge de sırasıyla Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safeviler'in hâkimiyeti sürmüştür. Dolayısıyla Ağrı ili sürekli bir kültür ve medeniyet merkezi

olamamış geçit bölgesi olarak varlığını devam ettirdiğinden sürekli farklı medeniyetlere ev sahipliğı yapmıştır (Zorbay Polat, 2019, s. 3,4). Bu kadar zengin kültürel değere sahip olmasına rağmen Ağrı ve çevresi sınırda yer almasından kaynaklı sürekli işgal ve yıkımlara maruz kalmıştır dolayısıyla bölgedeki yapıların günümüze ulaşabilenlerinin sayısı oldukça düşüktür (Çetin, 2009).

Kadim uygarlıklar bölgesi olarak ifade edile Ağrı, Orta Asya ve Anadolu toprakları üzerinde bir geçiş ağı olması sebebiyle birçok kavmi bünyesinde barındırmıştır. Zengin bir kültürel mirasa sahip olmasındaki en büyük etken şüphesiz ki yüzyıllarca üzerinde varlığını muhafaza edebilmiş birbirinden farklı medeniyetlerin saltanatlarıyla tanışıp, kültürlerini sınırlarında muhafaza etmiş olmasıdır (Demirel, 2013).

Ağrı'nın, XI. yüzyıla kadar Bizanslılar, Türkler ve Müslüman Araplar arasında birçok defa el değıştirdiğı belirtilmektedir. Ağrı'nın bütünüyle Türk-İslâm karakteri kazanması ise XI. yüzyılın başlarında gerçekleşmiştir. Öncesi süreçte bölgede Bizanslılar ardından Selçukluların hâkimiyeti devam etmekteydi. Dolayısıyla İslam kültürü değerleri doğrultusunda İslamiyet bölgede hâkim olmaya başlamıştır. Lakin Ağrı geçiş bölgesi olmasından dolayı sürekli dış müdahalelere maruz kalmış ve İslamiyet sanılanın aksine pek yaygınlık gösterememiş ve yapılaşmada gelişim arz edememiştir. 20 Ağustos 1514 tarihinde Çaldıran Seferi ile Ağrı bölgesi Osmanlı Devleti hâkimiyetine bırakılmıştır. Ağrı ve civar bölgeler Osmanlı hâkimiyetine katıldıktan sonra ilk olarak Van iline daha sonra da Erzurum iline bağılı bir sancak olarak varlığını devam ettirmiştir.

Osmanlı hâkimiyeti altında iken bu bölge Şorbulak olarak adlandırılmakla beraber Ermeniler tarafından Karakilise olarak tabir edilmekteydi. Doğı Komutasında bulunan Kazım Karabekir Paşa tarafından 1915 yılında aynı adı taşıyan yerlerle karıştırılmasından dolayı adı Karaköse olarak değıştirilmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarından 1927 tarihine kadar merkezi Beyazıt olan ilin merkezi 1927 yılında Karaköse'ye taşınmıştır. Ardından 1935 yılında yapılan değışiklik ile Türkiye'nin en yüksek dağı olan ve yine Ağrı sınırları içinde bulunan Ağrı Dağı'ndan dolayı adı Ağrı olarak değıştirilmiştir.

Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlayan yolların buradan geçmesi, Anadolu'nun geçit noktasında olması ve Ermeni, İran, Arap yarımadası ve

Anadolu'nun tam merkezinde yer alması sebebiyle Anadolu'ya geçmek isteyen seyyahlar Ağrı'dan da geçmek mecburiyetinde kalmışlardır. Ağrı bölgesinden geçen seyyahlardan Ağrı'yı ziyaret edenler aşağıdaki gibidir (Taşır, 2019, s. 8,12).

- Wilhelm von Rubruck
- Marco Polo
- Monseieur D'aramon
- Jean Baptiste Tavernier
- Evliya Çelebi
- Jean Chardin
- Joseph Piton de Tournafort
- Pierre-Amédée Jaubert
- Friedrich W. Parrot
- Felix Marie Charles Texier
- Keith Edward Abbott
- Sir Austen Henry Layard
- Sidney Whitman
- Moritz Wagner
- James Justinian Morier
- John Murray
- James Bryce

Tarihsel süreçlerde hangi olay ve durumların gerçekleştiğini kaydeden seyyahlar günümüze ışık tutmakta ve söz konusu olay hakkında bizleri aydınlatmaktadırlar. Kimi seyyahlar kendi ülkelerindeki olay ve gelişimleri yazılarına kaydederken kimi seyyahlar ise farklı ülkelere geziler düzenleyerek birçok bilgiyi yazılarında muhafaza etmişlerdir. Dolayısıyla tarihin önemli izlerini barındırmaları hasebiyle seyahatnameler oldukça önem arz etmektedirler (Bilici, 2011).

1.1 Araştırmanın Amacı

Çalışmanın amacı; Ağrı ve çevresini ziyaret eden seyyahların bölgeye ilişkin görüşlerini Tarihi Coğrafya perspektifinden incelemektir. Çalışmanın araştırma kapsamı seyyahların Ağrı hakkında paylaştıkları bilgiler temel alınarak oluşturulmuştur. Seyyahların izlenimlerine yalnızca seyahatnamelerden değil aynı zaman da konu ile alakalı diğer eserler ile karşılaştırılarak değerlendirmeler yapılmıştır.

1.2 Problem ve Alt Problemler

Bu araştırmanın temel problem cümlesini “Ağrı ve çevresini ziyaret eden seyyahların bölgenin coğrafi özelliklerine ilişkin görüşleri nelerdir?” sorusu oluşturmaktadır. Araştırmanın problem cümlesine bağlı kalınarak aşağıdaki alt problemler oluşturulmuştur?

1. Seyyahların Ağrı ve çevresinin iklim özelliklerine ilişkin görüşleri nelerdir?
2. Seyyahların Ağrı ve çevresinin topoğrafya özelliklerine ilişkin görüşleri nelerdir?
3. Seyyahların Ağrı Dağı’nın kutsal kabul edilmesi ve Nuh peygamberin tufanıyla bağlantısına ilişkin görüşleri nelerdir?
4. Seyyahların Ağrı ve çevresinin kültürel özelliklerine ilişkin görüşleri nelerdir?
5. Seyyahların Ağrı ve çevresindeki canlı yaşamına ilişkin görüşleri nelerdir?
6. Seyyahların Ağrı ve çevresinde yetiştirilen tahıl ürünleri ve bitki topluluklarına ilişkin görüşleri nelerdir?
7. Seyyahların Ağrı ve çevresinde yaşayan topluluklara ilişkin görüşleri nelerdir?

1.3 Araştırmanın Önemi

Anadolu tarihsel süreçlerden bu yana politik, siyasi ve coğrafik açıdan yabancı devletlerin ilgisini çekmiştir. Birçok medeniyetin izlerini barındıran Anadolu toprakları üzerinde yer alan Ağrı ve çevresi, Asya ve Anadolu’ya yapılan göçlerin ilk giriş güzergâhını oluşturduğu için birçok uygarlığın izlerini barındırmaktadır.

Dolayısıyla Anadolu'ya ziyaret için gelen seyyahlar ister istemez Ağrı ve çevresinden geçmek zorunda kalmış ve eserlerinde bu bölgeye istinaden bilgi ve görüşler belirtmişlerdir. Çalışmada bölgeye seyahat eden seyyahların, seyahatnamelerinden bölgeye ilişkin görüşleri tespit edilip, yorumlanarak aktarılmıştır. Böylelikle bölgenin tarihi, coğrafyası, iklim özellikleri, topoğrafyası, kültürel değerleri, inancı ve mimari eserlerine ışık tutması kapsamında çalışmanın önem arz edeceği öngörülmektedir.

1.4 Araştırmanın Sınırlılıkları

1. Ağrı'yı ziyaret eden 16 seyyahın eserleriyle sınırlandırılmıştır.
2. Veri toplama alanlarındaki veri tabanlarında kullanılan 'seyyah, seyahatname, gezgin, Ağrı, Ararat, Anadolu, bibliyografya vs.' gibi anahtar kelimeler neticesinde ulaşılan kaynaklar ile sınırlıdır.

1.5. Araştırma Yöntemi

Çalışma nitel araştırma yöntemlerinin temel prensipleri doğrultusunda şekillenmiş olup doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırmada doküman analizi, araştırılması amaçlanan olgu veya olgular hakkında bilgiler barındıran yazılı materyallerin analizini sağlayan araştırma yöntemidir. Dolayısıyla bu yöntem doğrudan gözlem ve görüşmelerin mümkün olmadığı noktalarda, söz konusu araştırma içeriğini kapsayan yazılı veya görsel kaynakların incelenmesine olanak sağlar. (Yıldırım & Şimşek, 2013, s. 217).

Birebir alıntılardan da faydalanılarak araştırmanın iç geçerliliği arttırılmaya çalışılmıştır. Kapsam geçerliliğinin sağlanabilmesi adına söz konusu araştırma alanında çalışma gerçekleştirmiş olan uzmanlarla görüşme sağlanmıştır. Betimsel analizin de kullanılacağı araştırmada, yer yer nitel araştırma yöntemlerinden tarihsel araştırma yöntemine de başvurulmuştur.

1.6. Veri Kaynakları

Araştırmanın ilk etabını Ağrı İl Halk Kütüphanesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Kütüphanesi, sanal kütüphaneler ve Milli Kütüphane'nin veri tabanında

yer alan kaynakların taranması oluşturmuştur. Kitaplar, süreli yayınlar, tezler vb. kaynaklar çalışmaya kaynaklık edecek veri toplama araçlarını oluşturmuştur. Google internet tarayıcısı ve YK Tez Merkezi'nde 'seyyah, seyahatname, gezgin, Ağrı, Ararat, Anadolu, bibliyografya vs.' gibi anahtar kelimeler kullanılarak aramalar yapılmıştır. ArcGIS 10.2 programından faydalanılarak söz konusu sahanın güncel haritaları oluşturulmuştur.

1.7. Veri Analizi

Araştırmada doküman analizi sonucunda elde edilen veriler betimsel analiz yapılarak değerlendirilmiştir. Betimsel analiz, çalışmada elde edilen verilerin araştırma problemine uygun olarak yorumlanmasıyla bulguların değerlendirilerek belirli bir düzen çerçevesinde okuyucuya sunulmasına olanak sağlayan nitel araştırma yöntemidir (Yıldırım & şimşek, 2013, s. 256). Analizden sonra çalışmada kullanılacak ana kaynaklarda bu çalışmayı destekleyecek diğer kaynaklar belirlenerek araştırma ihtiyaını tamamlayacak bilgiler kullanılmıştır.

1.8. Saha ile İlgili Alanyazın (Literatür)

(etin, 2010) **"Ağrı ve çevresinde Osmanlı Döneminde Mimari Yapılaşma"** adlı çalışmasında Ağrı İlinin Türkiye'nin kültürel doku açısından en zengin illerinden biri olduğunu lakin bilimsel çalışmalar bakımından Türkiye'nin en fakir illerinden biri durumunda olduğunu ifade etmektedir. Son dönemlerde Doğubayazıt ve Ağrı Dağı çevresinde yapılan bazı yüzey araştırmaları haricinde ilin neredeyse tamamını kapsayan bir çalışma yapılmadığını dile getirmiştir. Yüzey araştırması yapılamayan nadir illerden biri olan Ağrı ve çevresi özellikle son yıllarda define avcılarının insafsız tahribatlarına maruz kalmıştır. Osmanlı döneminde günümüze ulaşabilen yapılardan başta İşhak Paşa Sarayı olmak üzere kaleler, camiler ve mezarlıklar bu tahribattan büyük hasar gören yapılar olmuştur. Saray ve camiler dışındaki eserlerin çoğunun tespit ve tescillerinin yapılmadığını ve muhafaza edilmeleri noktasında bir önlem alınmadığı, büyük çoğunluğun kaderlerine terk edildiğini ifade etmiştir.

(Yulu, 2019) **'Friedrich Parrot' un Ağrı Dağı Araştırma Keşif Gezisi'** adlı çalışmasında Friedrich W. Parrot'un Ağrı Dağı'na yaptığı bilimsel keşif, gezi notları

ve coğrafi gözlemlerinden oluşan Journey to Ararat (1846) kitabının yanı sıra, farklı yüzyıllarda Ağrı Dağı ve yakın çevresiyle ilgili yazılmış seyahatnameler, araştırma gezilerine dayanan kitaplar ve seyyahların biyografileri gibi çeşitli kaynakları incelemiştir. Bununla beraber keşif serüvenini tamamlayan Parrot araştırma sahasına yönelik gözlem ve notlarını 1834 tarihinde Almanya’da *Reise zum Ararat* adlı eserinde derlemiştir. Eserinde Ağrı bölgesi ve çevresi hakkında önemli bilgilere yer vermiştir.

(Çimen, Çınar, & Kaya, 2006) “**Ağrı İlinin Sosyo-Ekonomik Yapısı ve Yaşam Memnuniyeti Araştırması**” adlı çalışmalarında örneklemini 2005 yılı mart ayında Ağrı il merkezi ve ilçelerinde yaşayan 1809 kişinin oluşturduğu araştırma çalışmasın da Ağrı kentinin sosyo-ekonomik yapısı incelenerek Ağrı da yaşayan insanların yaşam memnuniyet düzeyleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırma bulguları, Ağrı ilinin birçok alanda geri kaldığını açıkça ortaya sermektedir. Bölgede ikamet eden insanlar bu geri kalmışlığın bilincinde olup bunun başlıca nedenini başta yöneticilere sonra da iklime ve tembelliğe bağlamış, imkânlarının olması dâhilinde başka yere göç etmek istediklerini ifade etmişlerdir. Mevcut koşullara bakılarak değerlendirildiğinde Ağrı’da yaşayan insanların yaşam memnuniyet düzeyi Türkiye geneline nazaran beklenenden daha yüksek çıkmıştır. Yazarlar bu durumu, Ağrı’da yaşayan insanların kanaatkâr olmalarıyla açıklanabileceğini ifade etmektedirler.

(Yetim, 2020) “**Tarihçinin Anılarında Ağrı**” adlı makale çalışmasında ülkemizin önemli şehirlerinden olan Ağrı’da, yaklaşık otuz yıl önce yaşadığı bir yıllık süre zarfında yöreyi ve insanını tanımak amacıyla şehir hakkında gerçekçi değerlendirmeler yapmanın yolunu açması bakımından tarih bilimine katkı sağlayacak verileri derlemiştir. Yazar Ağrı’da yaşadığı döneme ait gözlemleri ve bunlardan elde ettiği sonuçların toplumsal yapı ve kültürel açıdan bir analizini yapmaya çalışmıştır.

(Ceylan N. , 2020) “**2019 Yılı Ağrı İli, Patnos İlçesi Yüzey Araştırması**” adlı çalışmasında 2019 yılında Patnos ilçesinde gerçekleştirilen yüzey araştırması sonucunda incelediği merkezleri, mimari yapıları ve keramik verileri doğrultusunda ele alarak incelemeye çalışmıştır. Doğu Anadolu bölgesinin Yukarı Murat- Van bölümünde yer alan Ağrı İli, önemli yol güzergâhlarının kesişme noktasında bulunmaktadır. Fırat Nehri’nin önemli bir kolu olan Murat Nehri ve kolları bölgenin

en önemli su kaynağını oluşturmaktadır. Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren yerleşim gören Ağrı'da, İlk Tunç Çağı'nda Karaz Kültürü etkili olmuştur. Bölgede, tarihsel süreçlerden günümüze değin yapılan yüzey araştırmaları ve bilimsel kazılar sonucunda araştırma sahasının Eskiçağ Tarihi'ni aydınlatan mühim bulgular elde edildiğini ifade etmiştir.

(Günaşdi & Küçükyıldız, 2021) **“2019 Yılı Ağrı İli, Eleşkirt İlçesi Yüzey Araştırması ve Bir Değerlendirmesi”** adlı makale araştırmasında Eleşkirt ilçesinin Ağrı şehrinin batı kısmında yer alması ve önemli yol ağları üzerinde bulunmasından kaynaklı birçok medeniyete ev sahipliği yaptığını ifade etmektedir. İlçe de en eski iki yerleşim yeri olarak bilinen Pirabat ve Toprakkale araştırmaları sonucu elde edilen yazıtlarda bu bölgede Urartu hâkimiyetinin var olduğunu belirtmiştir. İlçede 2019 tarihinde gerçekleştirilen yüzey araştırmasında elde edilen verilerin bölge ve ilçenin tarihine katkı sağlamasını amaçlamıştır. Çoğunluğu ilçenin batısında gerçekleştirilen bu çalışmada toplam 11 tane merkez incelenerek veriler elde edilmeye çalışılmıştır. Elde edilen veriler doğrultusunda mimari yapıların yanı sıra birçok keramik verisi de elde edilmiştir. Bu verilerin büyük çoğunluğu İlk tunç Çağ, Erken Demir Çağ, Orta Demir Çağ (Urartu), Geç Demir Çağ ve Orta Çağ tariklerine ait olduğu ifade edilmiştir.

(Çetin, 2009) **“Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleri ile Ağrı”** adlı çalışmasında Ağrı İlinin tarihi ve doğal değerlerinin gün yüzüne çıkarıp gelecek nesillere aktarabilmeyi amaçlamıştır. Çetin, bölgede yüzey araştırmaların yetersiz ve tarihi kalıntıların korunmasız olduğuna dikkat çekerek aynı zamanda Ağrı İli ve çevresinde yapılan bilimsel çalışmaların yetersiz oluşuna dikkat çekmiştir. Söz konusu araştırma sahasında yapılan arazi araştırmaları esnasında kültürel değerlerin define avcıları tarafından tahrip edildiğive önlem alınması gerçeğini vurgulamıştır.

(Belli, Kaya, Özgül, & Belli, 2017) **“IV. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu”** adlı yayında Kutsal kitaplarda adı anılan ve birçok din ve efsanelerle önemli bağı bulunan Ağrı ve Iğdır illeri sınırında bulunan Ağrı Dağını (Ararat) konu almışlardır. Bölgenin fiziki, topoğrafik, beşerî özelliklerinin yanı sıra kültürel değerler, gelenek-görenekler, yaşam biçimleri gibi bir toplumun yaşam bileşenlerini oluşturan detaylar incelenip ele alınmıştır. Ağrı Dağı ve Nuh peygamberin tufanının tarihi izlerini sürerken Ağrı ili ve çevresi hakkında çok

önemli bilgiler de sunmaktadır. Bölge de yaşayan medeniyetlerin bölge üzerindeki etkileri, bölgeye gelen seyyahlar ve görüşleri de açıkça ele alınmıştır. Dolayısıyla bu kaynak Ağrı İli tarihi ve kültürel değerleri hakkında bizlere çokça veri sunmaktadır.

(Palabıyık, 2007) **“Klasik İslam Coğrafyacılarına Göre ‘Ağrı ve Cûdî Dağları’** adlı makale çalışmasında bazı Ortaçağ coğrafyacı seyyah ve modern araştırmacıların Ağrı ve Cudi Dağları hakkındaki görüşlerine detaylıca yer vermiştir. Ağrı ili ve çevresinde yer alan Ağrı Dağı incelenirken bölge hakkında da genel bilgilendirmeler eserde yer almaktadır. Geçmişte rivayet edilen efsanelerin, dini inançların ve kutsal kitapların da adından söz ettiği Ağrı ve Cudi dağları detaylıca işlenmiştir.

(Saka, 2017) **“İngiliz Seyyahlarına Göre II. Mahmud Döneminde Anadolu’nun Sosyal, Kültürel ve İktisadî Durumu”** adlı tezde Osmanlı toplum yapısının anlaşılabilmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda toplumu oluşturan en önemli bileşenlerden olan insan farklı kategorilere ayrılarak incelenmiştir. Sosyal, kültürel ve idari yapının açıklanabilmesi içinde o bölgenin kültürel, tarihi ve toplumsal değerlerinin öncelikle açıklanması gerekmektedir. Dolayısıyla eserde seyyahların izlenimlerindeki Osmanlı toplumu incelenmiş ve en doğru sonuca ulaşabilmek adına farklı seyyahların görüşleri karşılaştırılarak analiz edilmiştir.

(Çakmak, 2021) **“Seyahatnamelerde Doğubayazıt”** adlı çalışmasında Batılıların sıklıkla ziyaret ettiği Türkiye’nin doğu kısmında yer alan Ağrı ilinin Doğubayazıt ilçesini ele almıştır. Köklü bir geçmişe sahip olan bu ilçeyi geçmişten günümüze bilhassa batılı seyyahlar, misyonerler, ajanlar ve devlet adamları sıklıkla ziyaret etmişlerdir. Sürekli ziyaret edilen yerlerden biri olmasının sebebi ise farklı milletler tarafından kutsal olarak değerlendirilen Ağrı Dağı’nın burada bulunuyor olmasıdır. Daha sonrasında bu bölge de inşa edilen İshak Paşa Sarayı önemli kültürel bir değer olarak değerlendirildiğinden birçok kişinin durak noktalarından biri olmuştur. Dolayısıyla burayı ziyaret edenler gerekli bilgi ve verileri gezi yazıları ve seyahatnamelerde derlemişlerdir. Seyahatnamelerde söz konusu bölge ve çevresi hakkında detaylı bilgiler elde edilmiştir. Bununla beraber Doğubayazıt ilçesi, İstanbul, Trabzon, Erzurum ve Tebriz’e açılan ticari yol güzergâhında bulunması hasebiyle de önem arz etmektedir.

(Dilbaz, 2016) **“Osmanlı Devleti’nde Ören Yerlerini İncelemeye Gelen**

Seyyahlar” adlı çalışmasında arkeolojik amaçlı geziler düzenleyen seyyahların önemli duraklarından olan Osmanlı devletindeki ören yerleri ele almıştır. Osmanlı Devleti birçok medeniyetin kültürel eserlerinin içerisinde barındırdığı için çoğu seyyahın odak noktalarından olmuştur. Kimi seyyahların sadece gezi amaçlı ziyaret etmekle yetinirken kimilerinin ise resmi görevler vasıtasıyla bu topraklara ayak bastığını ifade eden Dilbaz araştırma amaçlı gelen seyyahların bir kısmının ise elde edilen tarihi eserleri kendi ülkelerine katmak istediklerine de değinmiştir. Dolayısıyla ülkeye farklı amaçlarla gelen seyyahların planları ne olursa olsun burada elde edilen tarihi eserler Avrupa’da arkeolojik eserlere ilginin artmasına olanak sağlamıştır.

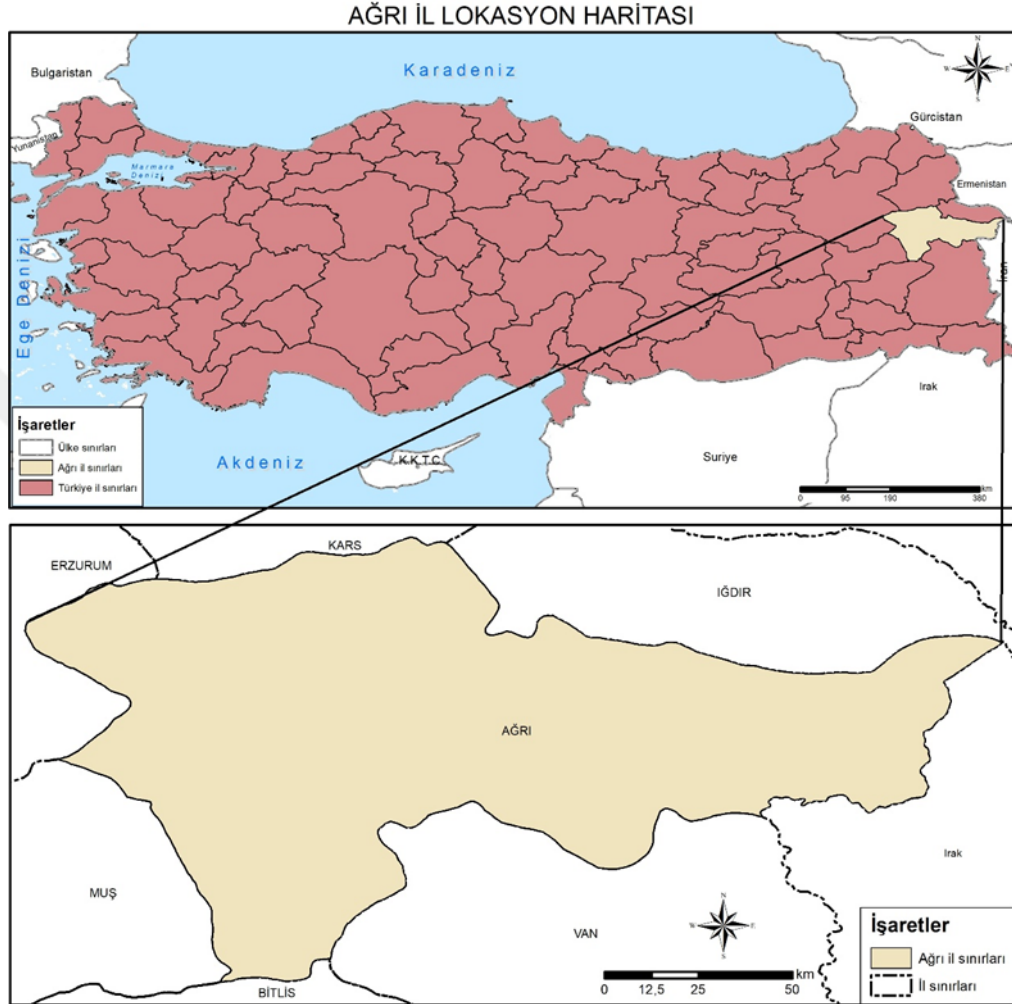
(Okul & Aslıtürk, 2018) **“Gertrude Bell’in Anadolu Gezileri (1899-1911) Çerçevesinde Tur Önerilerinin Hazırlanması”** adlı çalışmasında Anadolu topraklarına tarihsel süreçten bu yana ziyaret amaçlı gelen seyyahlardan olan Getrude Bell’in günlük, mektup ve fotoğraflarını temel alarak Anadolu’da gerçekleştirdiği ziyaretlerini incelemiştir.

1.9.Araştırma Sahasının Konumu

Türkiye’nin doğusunda Doğu Anadolu Bölgesi’nin Yukarı Murat-Van Bölümü sınırları içerisinde bulunan araştırma sahasını oluşturan Ağrı İli; matematik konum olarak yaklaşık 38° 59’- 40° 02’ kuzey paralelleri ile 42° 15’- 44° 36’ doğu meridyenleri arasında yer almaktadır. 11.099 km² yüz ölçümüyle Türkiye’de yüzölçümü büyüklüğü açısından 26. sırada bulunmaktadır. İl toprakları batıda Erzurum ve Muş, kuzeyde Kars ve Iğdır, güneyde ise Van ve Bitlis illeriyle sınır oluşturmaktadır (Kocaman & Kaya, 2014).

İl toprakları Tahir Bucağı’ndan İran sınırı boyunca 190 km., kuzey güney doğrultusunda ele alındığında kuzeyi Aşağı Dağı güneyi Patnos- Aktepe Bucağı arası 110 km.’dir. İlin doğu sınırı İran İslam Cumhuriyeti ile olup geçmişi çok eski tarihlere 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşması’na dayanmaktadır. Sınır çizgisi Tendürek Dağı’nın doğu doğrultusunda İran’ın Maku şehrinin kuzey yamacı boyunca uzanır. Buradan da Küçük Ağrı Dağı’nın kuzeydoğu yamacı boyunca sürmektedir (Alpaslan, 1982, s. 3). Karadeniz bölgesinde Trabzon’dan başlayarak Erzurumdan geçen oradan da Tebriz’e ulaşan büyük ticaret yolu üzerinde yer alan Türkiye topraklarının son durak noktasını oluşturmaktadır (Karataş, 2014).

Ağrı ili coğrafi olarak ele alındığında ise sınırları doğuda Küçük Ağrı Dağı'nın doğu etekleri, batıda Saç Dağı Geçidi, kuzeyde Aras Güneyi Dağları ve güneyde Süphan Dağı kuzey etekleri doğal sınırlarıyla kuşatılmıştır (Kürkçüoğlu & Özkaya, 2019, s. 11)

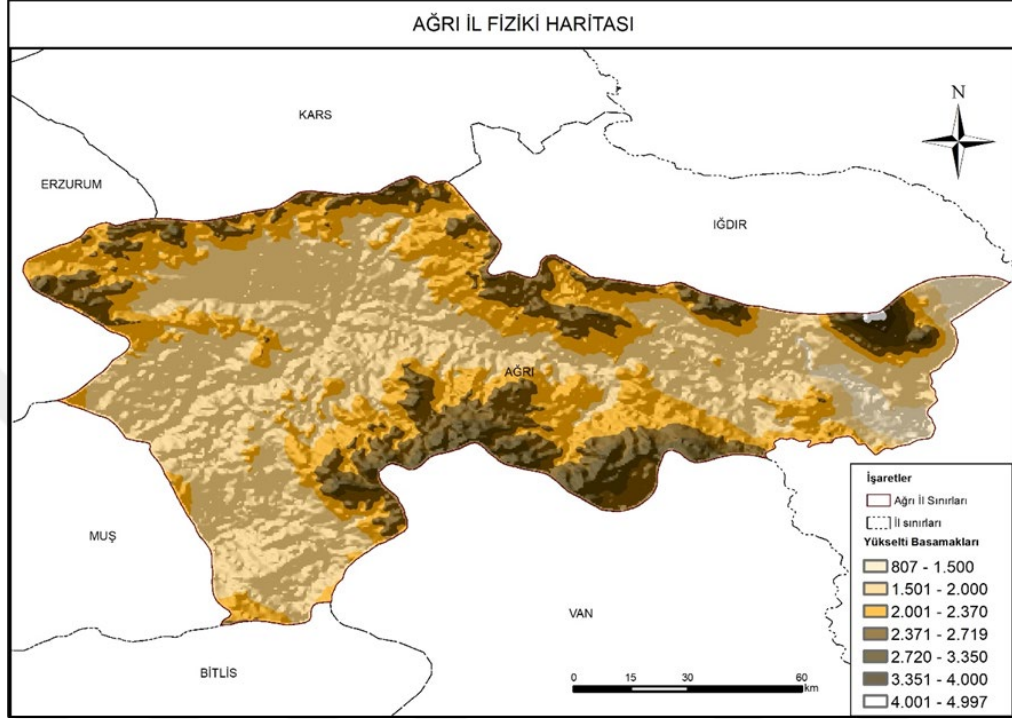
Harita 1: Ağrı İl Lokasyon Haritası

Türkiye'den İran toprakları üzerine geçiş yapılırken Türkiye'nin doğu tarafındaki son durak Doğubayazıt'tır. Tarihsel süreçlerden bu yana Türkiye'ye giriş yapmak isteyen milletler de çoğunlukla doğu cepheyi tercih etmişlerdir. Dolayısıyla oldukça önemli bir konuma sahiptir.

1.10. Araştırma Sahasının Genel Coğrafi Özellikleri

Ağrı ili Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Murat Van Bölümü'nde

bulunmakla beraber İl toprakları batıda Erzurum ve Muş, kuzeyde Kars ve Iğdır, güneyde ise Van ve Bitlis illeriyle sınır oluşturmaktadır. Bununla beraber ilin doğu kısmında geçişin Gürbulak Sınır Kapısıyla yapıldığı İran İslam Cumhuriyeti bulunmaktadır.

Harita 2: Ağrı İl Fiziki Haritası

Deniz seviyesinden 1640 m yükseklikte konuşlanan Ağrı ili İran ile bağlantı noktası oluşturması açısından önem arz etmektedir (Demirkaya, 2019). Sınır komşusu olduğu İran İslam Cumhuriyeti ile sınır uzunluğu 75 km.'dir (Artar, Morbel, & Talay, 1973, s. 25). İl topraklarının % 65 gibi büyük bir alanı dağ, tepe ve engebe arazilerden oluşup %28'tarımsal alanlar % 46'ı mera ve çayırılık alanlardan oluşmaktadır (Ceylan O. , 2021, s. 424).

İl toprakları çoğunlukla yüksek yayla özelliğine sahip olup ortalama yüksekliği 1600-1750 civarında seyretmekte ve göller harici ilin yüz ölçümü ise 11.099 km²'dir. Rakımın en düşük olduğu kısım Ağrı Ovası (1640 m) iken en yüksek olduğu bölüm ise volkanik dağ olan Ağrı Dağı (5.137 m)'dir. Ağrı ilinde toplam 8 ilçe yer almaktadır. Bu ilçeler Merkez ilçe, Doğubayazıt, Patnos, Eleşkirt, Diyadin, Taşlıçay, Tutak ve Hamur'dur (Çetin, 2009).

İlin doğusunda bulunan ve İran ile sınır oluşturan ilçesi Doğubayazıt

çevresinde genel itibariyle volkanik araziler yer almakla beraber bu araziler haricinde kalan diğer yayla alanları ise hayvancılık amaçlı kullanılmaktadır. İlçenin kuzeybatısında Ağrı ilinin en büyük ve önem arz eden gölü olan Balık Gölü yer almaktadır. Gölden alabalık elde edildiği gibi sulama bağlamında da faydalanılmaktadır (Begiç, 2020).

Türkiye sınırları içerisindeki en yüksek dağ olan Ağrı Dağı (5137m.) Ağrı ili sınırları içerisinde, Doğubayazıt ilçesinde yer almaktadır. Ağrı Dağı, 5137 m yüksekliği ile ülkemizin ve Anadolu'nun en yüksek noktası olması yanında zirvesinde de kabaca 10 km² yer kaplayan ülkemizin en büyük aktüel buzulu bulunmaktadır (Kaya F. , 2016).

Ülkemizin, Ermenistan ve İran ile olan sınır bölgesinde yer alan ve 5137 metrelik yüksekliğiyle Türkiye'nin en yüksek dağı olan Büyük Ağrı Dağı ve 3896 m'lik Küçük Ağrı Dağı, birer volkan konisi olup, yaklaşık 17 km'lik yarıçaplı dairesel bir taban üzerine oturmuşlardır. Ağrı ve çevresi genel itibariyle volkanik kütlelerde gelişim göstermiş olup bölgenin doğu kısmında yer alan Ağrı ve Tendürek Dağları etrafında yayılım gösteren lav örtüleri aşikâr olarak görülebilmektedir. Ağrı, Eleşkirt, Tutak ve Patnos bölgelerinde bir takım alüvyonlu ovalar yer almaktadır. Genç volkanizma neticesinde meydana gelen Büyük Ağrı (5137m) ve Küçük Ağrı (3896m) Dağları iki devasa volkan konisi olarak tabir edilmektedir (Doğanay, 2011). Bu iki volkan konisi ortalama 17m'lik yarıçaplı dairesel bir taban üzerinde yükselmekte ve dağlar strato-volkan tipi olarak tanımlanmakla beraber andezit ve bazalt kökenli lav ve tuf yığını olarak da tabir edilmektedir. Çevresinde büyük miktarda parazit koniler yer alan bu iki devasa koni Sedarbulak Geçidi ile ayrılmaktadırlar. Lav püskürmesi sonucu oluşan Ağrı Dağı'nın doruk noktasında kar bulunmaz bunun sebebi ise zirvede kükürtlü bir tabakanın bulunmasıdır (Doğanay, 2011).

Yüzyıllarca efsanelere konu olmuş, birçok farklı topluluk tarafından kutsal kabul edilen ve kutsal kitaplarda yer alan Ağrı Dağı tarihsel süreçlerden bu yana birçok araştırmacı, seyyah ve maceracı tarafından merak edilmiş ve tırmanışlar gerçekleştirilmiştir. Ağrı Dağı zirvesine yolculuk ilk defa 29 Ekim 1829 tarihinde Alman jeolog Friedrich W. Parrot'un önderliğini yaptığı bir grup tarafından gerçekleştirilmiştir. Ardından Rus jeolog Antonomorf ve ekibi 1834 ve 1843 tarihleri

arasında tırmanışlar gerçekleştirmiştir. Yine Alman jeologlar olan Wagner ve Abich (1845) ile Monteith ve Stuart (1856), jeolog A. Oswald (1889) ve Fransız jeolog M. Blumenthal (1955), tırmanışlar düzenlemişlerdir. Türkler ise daha çok Cumhuriyet döneminde Ağrı Dağı'na yönelik faaliyetler düzenlemişlerdir (Doğanay, 2011). Farklı milletler tarafından manevi duygular barındıran bu dağa önem katan bir diğer olay ise Nuh Tufanı ile bağdaştırılmış olmasıdır.

Ağrı ili sınırları içerisinde volkanik arazi üzerinde rakımı 3533 metre olan Tendürek Dağı ve 4058 metre olan Süphan Dağları yer almaktadır. Yine il sınırları içerisinde bulunan Ağrı- Eleşkirt Ovası, Tutak Ovası, Doğubayazıt Ovası ve Patnos çöküntü ovaları bulunmaktadır (Demirkaya, 2019).

Yükseltisi 1600 m dolaylarında bulunan Ağrı Ovası sahasından çevreye doğru ilerledikçe kademeli olarak yükselti değerleri artış gösterirken vadi tabanları derinleşmektedir. Etrafı yüksek ve engebeli dağlarla kaplı olan sahada kısa mesafelerde ciddi yükselti farkları bulunur (Kaya F. , 2001).

Anadolu topraklarının günümüzdeki şekline kavuşmasında orojenik ve epirogenik hareketler etkili olmuştur. Doğu Anadolu Bölgesinde bulunan Ağrı ili Alp-Himalaya orojenik kuşağı içerisinde bulunmaktadır. Karasu-Aras Dağları ve Van Gölü arasında bulunan plato alanları üzerinde Doğu Anadolu'nun genç volkanik konileri sıralanmaktadır. Belirtilen volkanik koni çevresinde bulunan Ağrı Ovası ve çevresi hidrografik havza özelliği barındırmaktadır. Havza içerisinde Murat, Şeryan ve Cumaçay olmak üzere üç büyük akarsu yer almakta ve bu akarsular Ağrı ili civarlarında Murat Nehri ile buluşmaktadır (Kaya F. , 2001).

Araştırma sahası engebeli dağlık-tepelik alanlar, vadiler ve ovalar olarak ele alındığında temelde üç ana jeomorfolojik ünitelerden meydana gelmektedir. Bölge etrafını kuşatan yüksek dağlardan kaynaklı ova tabanları ve dağların zirveleri arasındaki mesafe artmakta ve bunun neticesinde kısa mesafelerde sıcaklık değerleri arasındaki farkın değişmesine sebebiyet vermektedir (Kayserili, 2016).

Yukarı Murat sahası, Murat Nehri ve kolları tarafından bölünmüş lavlarla kaplı plato alanları olarak değerlendirilebilir. Lakin bölünme çok şiddetli olmadığından vadiler geniş tabanlıdır. Konu olan sahanın genel itibarıyla iklim özellikleri Doğu Anadolu Bölgesi'nin karakteristik karasal iklim özelliği sergilemektedir. Kış mevsiminde sert soğuklar ve uzun geceler, yaz mevsiminde

sıcak hava kütleleri ve uzun gündüzler karakteristik özelliklerindendir. Kış dönemi yoğun kar yağışlı ve sıcaklık değerleri oldukça düşüktür (Arpacı, 2010) Sonbahar ve ilkbahar mevsimleri kısa sürmekle beraber ilde daha ziyade kış ve yaz mevsimleri ön plandadır bu mevsimler genel itibariyle kar yağışı ve yağmurlu geçmektedir (Demirkaya, 2019). Bölgede hâkim olarak bozkır bitki örtüsü bulunmakta ve bölgedeki arazilerin %80'i ekip biçmeye uygun değildir (Zorbay Polat, 2019).

Ağrı'da bulunan sıradağlardan yaklaşık 250 km uzunluğunda bulunan Kuzey Kanat (Aras Güneyi) ile Güney Kanat olmak üzere iki kategoride sınıflandırılmaktadır. Kuzey bölümde yer alan sıradağlar şöyledir; Tahir, Mergezer (Taşkom), Çemçi, Solhan (Çift Öküz). Güney kesimde bulunanlar ise; Çakmak, Mirgemir ve Aladağ'dır. Ağrı ili çevresini sarmalayan yüksek rakımlı dağların karlı zirvelerinden gelen dereler neticesinde akarsular bakımından da oldukça zengindir. Bölgede önem arz eden akarsular Murat, Eleşkirt, Güzeldere, Karasu, Bağdışan, İncesu, Malhas, Gürlevik, Kesik, Sarısu Nehirleri ile Balık Gölü'dür. Ağrı ili içerisinde yer alan Murat Nehri ilin en uzun akarsuyudur. Balık Gölü (2250 m) ise alabalık avlanılan ilin en önemli ve büyük gölüdür. İl için önem arz eden bir diğer göller ise Kurtkapan, Şeyhi, Gölyüzü ve Saz gölleridir (Demirel, 2013).

Ağrı, kuzeyde Aras Güneyi Dağları, doğuda Küçük Ağrı Dağı, güneyde Süphan Dağı ve batıda Saç Dağı Geçidi olmak üzere dört dağ tarafından kuşatılmıştır. Söz konusu dağlar genel itibariyle ilin kuzey ve güney kesiminde ve doğu batı güzergâhında uzanmaktadır. Bu dağlar harici il topraklarında yer alan diğer dağlar ise şöyledir; Eleşkirt Dağları, Kayışkiran Dağları, Koçoğlu Dağları, Köseadağ, Çemçi Dağları, Tendürek, Aladağ ve Ağrı Dağı'dır (Ceylan O. , 2021).

İKİNCİ BÖLÜM

2.Tarihsel Süreçte Ağrı Şehri

Tarih öncesi ilk dönemlerden bu yana Ağrı ili, Orta Asya ve İran'dan gelen kalabalık kitleleri batıya aktaran bir köprü olarak görülmüştür. Dolayısıyla Coğrafi konumu Ağrı ilinin her devirde tarihi ve stratejik önemli bir konuma sahip olmasına olanak sağlamıştır. Bölge de sırasıyla Urartular, Medler, Persler, Bizanslılar ve Abbasiler hâkimiyet kurmuş olmakla beraber 1064 tarihinde Yakuti Bey döneminde Türk yönetimine geçiş yapmıştır. Türk yönetiminin ardından İlhanlı ve Timur işgaline maruz kalan bölge de sırasıyla Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safeviler'in hâkimiyeti sürmüştür. Dolayısıyla Ağrı ili sürekliliği olan bir kültür ve medeniyet merkezi olamamış geçit bölgesi olarak varlığını devam ettirdiğinden sürekli farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır (Zorbay Polat, 2019, s. 3,4;Kaya & Çiftçi, 2022). Bu kadar zengin kültürel değere sahip olmasına rağmen Ağrı ve çevresi sınırda yer almasından dolayı sürekli işgal ve yıkımlara maruz kalmıştır, dolayısıyla bölgedeki yapıların günümüze ulaşabilenlerinin sayısı oldukça düşüktür (Çetin, 2009). Saldırıları neticesinde bölge genelinde büyük yıkımlar yaşanmıştır. Dolayısıyla civarda bulunan yerleşkeler devamlılık sağlayamamış ve birçok ulus ve kültürel değerler günümüze erişim sağlayamamıştır (Kaya H. , 2018). Tarihsel süreçlerden bu yana Ağrı yöresi birçok kavmin yönetimi altına girmiştir. Bu kavimlerin en önemli olanlarında biri ise Urartulardır. Urartu hakimiyeti sonrasında bölge Pers ve Bizans yönetimi altına girmiştir. 750'li yıllardan sonra Abbasi, 1054'lü tarihlerde ise bölge ilk defa Türk akınlarına maruz kalmıştır. Akınların akabinde Yakuti Bey egemenliğinde Türk yönetimi altına alınmış sonraki süreçlerde ise İlhanlı ve Timurlu istilalarına maruz kalan Ağrı yöresi, Karakoyunlu ve Akkoyunlu yönetimi ardından 1548 İran seferi ile Osmanlı İmparatorluğu yönetimine geçmiştir. Türk egemenliğine giren Ağrı yöresi önce Van sonraki süreçte ise Erzurum eyaletine bağlı bir Bayezid sancağı olmuştur. Uzun yıllar Bayezid, Diyadin, Karakilise (Karaköse), Antab (Tutak), Hamur ve Patnos eyaletlerini içeren bir sancak olarak varlığını sürdürmüştür (Hallaçoğlu, 1988; Karataş & Kul, 2013).

Urartuların hâkimiyetini yitirmesiyle beraber bölgede Medler hüküm sürmüştür. Daha sonraki süreçte ise bölge üzerinde Persler hâkimiyet kurmuş ve ardından bölge Büyük İskender tarafından işgal edilmiştir. Bir müddet Selevkos

İmparatorluğu sınırları içerisinde yer alan bölge Romalıların Selevkos hâkimiyetine son vermeleriyle beraber Roma İmparatorluğu sınırları içerisinde kalmıştır. MS 3.yy'a kadar Romalılar ve Partlar arasında bir tampon bölge halinde var olmuştur (Çetin, 2010).

Sonraki dönemlerde sırasıyla M.Ö.712 Kafkasya yörelerinden akın eden Kimmerler, M.Ö 708-555 dönemleri arasında İran'da hâkimiyet süren Medler, Medleri yenerek bölge de egemenliği alan Persler, takiben Ermeni Krallarının hâkimiyeti altına alınmıştır. M.S I. ve II. yüzyılları arasında Partlar ve Romalılar arasında sürekli hâkimiyet değiştirmiştir. Partlardan sonra bölge Sasaniler'in eline geçmiş 636-642 yılları arasına İslam orduları Sasanileri etkisiz hale getirerek bölge de söz sahibi olmuşlardır. Talas Savaşı'nın (751) ardından Türklerin Müslümanlığa geçişiyle birlikte Anadolu'ya akınlar başlamış ve ilk duraklarından biri Ağrı ve çevresi olmuştur. (Artar, Morbel, & Talay, 1973, s. 21).

Kanuni Sultan Süleyman döneminde (1520-1566) Ağrı ve çevresinde huzursuzluk yaratmaya çalışan İranlılar, Kanuni Sultan Süleyman tarafından hazırlanan İran Seferi ile kısmen geri çekilmiş olsalar dahi Osmanlı- İran çatışmaları doğu sınırında belirleyici olan Kasr-ı Şirin Antlaşması imzalanıncaya kadar devam etmiştir. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nda (93 Harbi) Rusların işgaline maruz kalan bölge 1878 Ayastefanos Antlaşması ile geri alınmıştır. Bu arada Ruslara bırakılan Doğubeyazıt dört ayın ardından Berlin Antlaşması'yla geri alınmıştır. Osmanlı devrinde Van eyaletine bağlı 14 sancaktan biri olan Bayazıt, Tanzimatla beraber Erzurum eyaletine bağlı bir sancak olarak varlığını sürdürmüştür (Artar, Morbel, & Talay, 1973, s. 22).

Bölge de hâkimiyet kuran en önemli uygarlıklardan biri olan Urartu Krallığının etkilerini şehrin dört bir yanında görmek mümkündür. Şüphesiz ki hâkimiyeti üç asır süren bu uygarlığın kentte oluşturduğu en gözde eser Doğubayazıt Kalesi'dir (Demirel, 2013).

Ağrı, Asya'dan ve Kafkaslar'dan Anadolu'ya yapılan ilk akın ve göçlerin gerçekleştiği bölgede kurulmuş olup sınırda yer almasından kaynaklı sürekli farklı milletler tarafından mesken edilmiştir. Ağrı şehrinin bugünkü yerleşim yeri Doğubayazıt'ın sancak merkezi olduğu dönemlerde yeni yerleşime açılmış küçük bir alanı oluşturuyordu. Süreç içerisinde ivedi şekilde gelişim gösteren bu yerleşim alanı

1876 yılında ilk etapta bucak merkezi ardından ise Cumhuriyet döneminde ise il merkezi olarak kabul edilmiştir. Osmanlı Dönemi'nde *Şorbulak* (Tuzlu Pınar) adlı küçük bir yerleşme olan bugünkü Ağrı şehri 19. yüzyılda bir süre Ermenilerin hakimiyeti altına girmiştir. Ermeniler bu bölgede yerleşim kurdukları dönemlerde bazalt taşlardan bir kilise inşa etmişlerdi ve taşların koyu renkli görüntüsünden dolayı bölge halkı önce kiliseye sonra da şehre “Karakilise” adını vermişlerdir. Ancak o dönemde 15. Kolordu Komutanı olan Kazım Karabekir Paşa 1919 yılında resmi yazışmalarda aynı adı taşıyan diğer yerleşmeler ile karıştırıldığının ortaya çıkmasından dolayı şehrin adını Eleşkirt sınırları içerisinde yer alan Köse Dağı ile ilişkilendirip “Karaköse” olarak ilan etmiştir. Erzurum Vilayeti Doğubayazıt Sancağı'na bağlı bir kaza olan Karaköse, Cumhuriyet döneminde Beyazıt iline bağlı ilçe haline getirilmiştir. 1927 yılında baş gösteren Ağrı İsyanlarından dolayı TBMM'de alınan karar ile il merkezi Karaköse olarak değiştirilmiştir. (Alpaslan, 1984, s. 1). 1927'de il merkezi olarak kabul edilen Karaköse adı, il sınırları içerisinde konuşlanmış olan Ağrı Dağı'ndan dolayı ismi 1938 yılında Ağrı olarak değiştirilmiştir (Halaçoğlu, 1988).

Çeşitli uygarlıkların izlerini taşıyan Ağrı coğrafyasının her bir köşesinde farklı milletlere ait kıymetli ve hayranlık uyandıran Kalkolitik Çağ'dan Osmanlı'ya kadar ulaşan höyük ve kale gibi arkeolojik alanlar; cami, türbe, İshakpaşa Sarayı gibi mimari eserler bulunmaktadır (Şengül & Terzioğlu, 2015).

2.1 Ağrı Adının Kökeni

Ağrı ve çevresinin yer aldığı Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartular uzun süre hüküm sürmüşlerdir ve bu bölge 'Hari Ararat' (Dağlık Ararat) olarak anılmıştır. Bu tabir yalnızca Eskiçağ ve Orta çağ yazarları tarafından değil aynı zamanda Yeniçağdaki gezgin, yazar, araştırmacı ve coğrafyacılar tarafından da sıklıkla kullanılmıştır (Belli, 2009). 5137 metre yüksekliği ile Avrupa ve Türkiye'nin en yüksek dağı olan Ağrı Dağı'na tarihi süreçlerden bu yana farklı topluluklar tarafından farklı isimler ithaf edilmiştir. Öyle ki bu heybetli dağı Eski Türkler 'Ağr Dağ' (Yakut dilinde 'kocaman' veya 'Tanrı' anlamlarına gelmektedir) veya 'Eğri Dağ', İranlılar Nuh'un Dağı anlamına gelen 'Küh-i Nuh, Araplar 'Cebel ül Haris (Büyük Ağrı), Batı toplumları 'Ararat' Ermeniler ise yüksek dağ anlamına gelen 'Masis' adıyla anmışlardır (Demirel, 2013). Batı toplumlarından Yahudi ve

Hristiyanlar için de Nuh tufanı oldukça önem arz etmekte olup bu inançlara göre Nuh'un gemisinin Ararat yani Ağrı Dağı'na oturmuş olması bir gerçeklik olarak kabul edilmektedir (İstek & İstek, 2020). Bununla beraber Ağrı Dağı, Ermeniler tarafından antik dönemlerden bu yana kutsal dağ olarak kabul edilmektedir (Habermehl, 2008). Sembolik açıdan farklı anlamlar atfedilen Büyük Ağrı Dağı'nın yüksekliği 5.137 m iken Küçük Ağrı Dağı'nın yüksekliği ise 3.883 m kadar varmaktadır (Yulu, Kapan, & Bulut, 2021).

Nuh'un Gemisi'nin Ahd-i Atik'te (Tekvin,8/4) Tevrat'ta adı geçen ve Nuh'un gemisinin burada gömülü kaldığı düşünülen Ararat Dağı'nın Ağrı ili ve çevresinde bulunduğu kabul edilmektedir. Dolayısıyla Batılılar bu bölgeye Ararat adını vermişlerdir (Palabıyık, 2007).

Ağrı Dağı birçok kitlenin gözünde Nuh'un Tufanı ile özdeşleşmiş olmasına karşın söz konusu durumu tasdikleyecek herhangi somut bir arkeolojik delil bulunmamakta yalnızca bazı jeolojik oluşumların delil olabileceği öne sürülmüştür (Kaya F. , 2016).

2.2 Seyahatname ve Seyyah

Gezi yazıları namı diğer seyahatnameler ziyaret edilen bölgeler hakkında elde edilen bilgi, deneyim ve izlenimleri, aktarılmaya değer peyzajları kayıt altına almak amacıyla yazılan hatıra niteliğindeki yazılardır. Arapça gezmek, görmek anlamına gelen *seyahat* ve Farsça mektup anlamına gelen *name* kavramlarının birleştirilmesiyle oluşturulan, kayıtların bir arada derlenmesiyle vücuda gelen eserlere *seyahatname* denir. İnsanoğlunun doğası gereği uzaklara duyulan hasret ve bilinmeyene, görünmeyene merak ve ulaşma arzusu bu eserlerin yazılmasına olanak sağlamıştır (Çakmak, 2021, s. 417). Bir bölgeden başka bir bölgeye gerçekleştirilen ziyaretlerin kâğıda dökülmesine seyahatname, ziyaret eylemini gerçekleştiren kişiye ise seyyah denilmektedir (İstek E. , 2020). Seyyahların yazılı eserleri olan seyahatnamelerin geçmişi oldukça eskiye dayanmaktadır. Kendi gözlemlerini çeşitli şekillerde tasvir ederek yazıya döken seyyahlar okurlarına şahsi tecrübelerini ve gördükleri gerçeklikleri aynı anda sunabilme şansı vermektedir. Bununla beraber eserlerini okuyan okurlar ise eseri kaleme alan seyyahın gözüyle yeni yerler keşfetme olanağı elde etmektedirler. Dolayısıyla geçmiş dönemler de farklı bölgeler hakkında

bilgi edinebilme olanağının kısıtlı olması nedeniyle seyahatnameler oldukça dikkat çekmiş ve diğer insanlarda keşif duygusunu canlandırmaları noktasında önem arz etmişlerdir (Songur, 2017).

Tarih boyunca Doğu bölgesine birçok seyahat gerçekleştirilmiştir. Bölgeye ziyaret amaçlı gelen seyyahların farklı amaçlarla ve farklı kimlikler altında bölgeye giriş yaptıkları bilinmektedir. İçlerinde merak, seyahat etme ve bilinmeyene ulaşabilme arzusu ile yolculuklar gerçekleştiren seyyahlar; din adamı, diplomat, casus, turist, tüccar, misyoner, asker, politikacı, sanatçı, bilim insanı vb. kimlikler altında geziler düzenlemişlerdir (Saka, İngiliz Seyyahlarına Göre II. Mahmud Döneminde Anadolu'nun Sosyal, Kültürel ve İktisadî Durumu, 2017). Bu bağlamda seyahatler yalnızca merak duygusu ve seyahat arzusu doğrultusunda gerçekleştirilmemiş kimi seyyahlar spesifik bir kurum tarafından bilhassa eğitilmiş ve bir plan dahilinde görevlendirilmişlerdir. Dolayısıyla gerçekleştirdikleri yolculuk esnasında hedef bölge hakkında detaylı rapor ve yazılar kaleme almışlardır. Seyahatnameler seyyahların tecrübelerini aktarmalarına kolaylık sağlamanın yanı sıra siyaset/vazife merkezlerine karşı alınması gereken tavır ve tutumların edinilmesinde stratejik bir rehber olarak da başvurulan kaynaklar olmuşlardır (Erol, 2021).

Keşif gezisinin amacı her ne olursa olsun neticede seyyahlar geldikleri ülkeye geri döndüklerinde yeni bakış açıları kazanıp yeni fikirler biriktirerek kendi toplumlarını bilinçlendirmekteydiler. Dolayısıyla insanoğlu seyahatler vasıtasıyla dünyanın sadece yaşamış oldukları bölge ile sınırlı olmadığı bilincine varmışlardır (Özdemir & Tekinsoy, 2016).

Seyahatnamelerin sosyal bilimlerde kaynak niteliğinde değerlendirilmesinde de diğer yazın alanlarında olduğu gibi birtakım problemler bulunmaktadır. Keşfi gerçekleştiren seyyahın kökeni, eğitim seviyesi ve bireysel düşüncelerini de içerdiği için eseri incelemenden önce seyyah hakkında bilgi edinilmesi gerekmektedir. Seyyahın yolculuğu ne amaçla gerçekleştirdiği ve eserini hangi amaç doğrultusunda yazıya döktüğünün bilinmesinde fayda olacaktır (Özdemir & Tekinsoy, 2016).

Anadolu topraklarının tamamı üzerinde uzun süre yerleşmiş olan Osmanlı Devleti dünyanın önde gelen devletlerinden biri olması, elde ettiği zaferler ve kurulu sistematik düzeni, bulunduğu coğrafyasıyla yabancı devletlerin ilgisine mazhar

olmuştur. Dolayısıyla yabancı gezginler Osmanlı Devleti'ni yakinen tanıyabilmek ve kendi çıkarları doğrultusunda hareket edebilmek adına bölgenin kurulduğu dönemden yıkıldığı döneme kadar keşif gezileri gerçekleştirmişlerdir (Yılmaz, 2013). Özellikle de İstanbul'un fethi (1453), Batı dünyasının bakışlarının Osmanlı Devleti'ne çevrilmesine ve devletin toplumsal, siyasi, idari ve ticari faaliyetlerinin yakından tanınmasına yol açmıştır (Tekin, 2020).

Dahası Batı, Doğu, İran ve Uzakdoğu'ya uzanan önemli yol ağlarının Osmanlı sınırları içerisinde yer almasından kaynaklı bölge seyyahlar tarafından oldukça dikkat çekmiş ve bölge hakkında bilgiler veren seyahatnameler kaleme alınmıştır. (Saka, 2017)

Neticede tüm bu yazılı belgeler ileriki tarihlerde araştırmacılara söz konusu bölgeler hakkında detaylı bilgi sunan kaynaklar olarak değerlendirileceklerdir. Konu dahilinde bu bölümde Ağrı bölgesine seyahatler düzenleyen ve bu topraklara ayak basan seyyahlar ve bölge hakkındaki görüşlerine yer verilmiştir.

Bölge, Asya ve Anadolu'ya yapılan göç ve akınların ilk giriş güzergâhını oluşturduğu için birçok uygarlığın geçiş izlerini barındırmaktadır. Dolayısıyla Anadolu'ya ziyaret için gelen seyyahlar ister istemez Ağrı ve çevresinden geçmek zorunda kalmış ve eserlerinde bu bölgeye istinaden bilgi ve görüşler belirtmişlerdir (Çetin, 2010). Bununla beraber Trabzon ve İran arasındaki önemli bir ticaret yolu güzergahı üzerinde bulunduğundan kimi seyyahlar İran'a yaptıkları seyahat esnasında Trabzon, Gümüşhane, Bayburt, Erzurum ve Ağrı gibi illere de uğramışlardır (Verheij, 2017).

2.3 Ağrıyı Ziyaret Eden Seyyahların Hayatları

Ağrı ve çevresine seyahat gerçekleştiren kimi seyyahlar araştırma amaçlı kimileri ise macera amaçlı keşif gezileri gerçekleştirmiş olup hayatlarına ilişkin bilgiler aşağıdaki gibidir;

2.3.1 Wilhelm von Rubruck'un hayatı

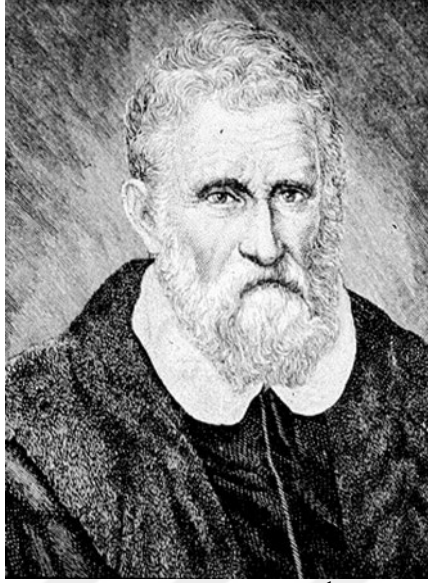
Wilhelm von Rubruck'un yaşamına ilişkin bilgiler çok kısıtlı olup, doğum tarihinin bazı kaynaklarda 1210-1220, bazı kaynaklarda ise 1215-1230 olduğu düşünülmektedir. Yaşamı gibi fiziki görünüşüne ait bilgiler de son derece kısıtlı olmakla beraber Wilhelm'in kendi raporunda yer verdiği bilgiye göre cüsseli

görünümüne sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bununla beraber köken olarak Brüksel civarında yer alan Brabant'daki Ruysbrock'tan geldiği varsayılmanın aksine Fransız Flanders'ındaki Rubruck'tan geldiği düşünülmektedir. Bir dönem Paris'te bulunup bir müddet orada yaşamış ve yine o tarihlerde ise Fransa Kralı IX. Louis'le tanışmış olduğu varsayılmaktadır. Mısır'a gerçekleştirdiği seyahati esnasında Arapça öğrendiği düşünülen Rubruck Mısır'da kaldığı süre zarfında Moğol bölgesine yapacağı seyahat için ön hazırlık yapmış ve Moğollar ile ilgili bilgiler edinmiştir. XIII. yüzyılda baş gösteren Moğol istilası Müslüman ve Hristiyan halka ciddi ölçüde tehdit oluşturmaktaydı. Dolayısıyla Hristiyanlar, Moğollarla anlaşma noktasına vararak istilanın durdurulmasını amaçlamış lakin bu hususta başarı elde edememişlerdir. İstilaya engel oluşturabilmesi adına o dönemlerde Moğollara, kimisi gönüllü kimisi zorunlu misyonerler gönderilmekteydi. Bu misyonerlerden biri olan Rubruck ise Fransa Kralı IX. Louis'in emriyle bölgeye gönderilmişti. Anadolu'ya da seyahatler düzenleyen seyyah aynı zamanda bir rahipti birçok kişiyi Hristiyanlığa davet emişti. Rubruck her ne kadar kralın emriyle görev dahilinde seyahatler düzenlemiş olsa da eseri incelendiğinde bulunduğu alanlardaki gelişmeleri anılarını aktarır gibi yazmış eserin neredeyse tamamı onun ve arkadaşlarının karşı karşıya kaldığı hadiselerden oluşmaktadır. Bununla beraber raporunda seyahat esnasında karşılaştıkları olumsuz durum ve engellerden de söz etmiştir (Cebeci, 2019).

2.3.2 Marco Polo'nun hayatı

Ünlü seyyah Marco Polo'nun doğum tarihiyle ilgili net bir bilgi bulunmamakla beraber 1269 tarihinde babası Andrea Polo Venedik'e geri döndüğünde Polo'nun on beş yaşlarında olduğu bilinmektedir (Akdağ, 2019, s. 9). Dolayısıyla Polo'nun doğum tarihi 1254 yılı olarak kabul edilmektedir. Köklü bir aileye mensup olan Polo ailesi, 11. yüzyılda Dalmaçya' dan Venedik bölgesine göç etmişlerdir. Tüm Polo ailesi ticaretle uğraşmakta ve sık sık seyahatler düzenlemekteydiler (Polo, 1979). (Fotoğraf 1)

Venedikli ve geçimini ticaretle sağlayan bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Polo'nun ailesi ticari işleri gereği sürekli farklı bölgelere seyahatler gerçekleştirmekteydi. 1260-1265 tarihlerinde Venedik'ten Çin'e kadar uzanan bir yolculuk yapmış olup 1266 tarihinde Kubilay Han'ın sarayına ulaşmışlardır (Akdağ, 2019).

Fotoğraf 1: Marco Polo¹

Doğuda bulundukları süre zarfında Marco Polo yaş olarak her ne kadar küçük olsa da etrafında işittiği birçok dili hemen öğrenmiş olup yine bu bölge de resmi vazifeler üstlenmiştir. Parlak zekasıyla Kubilay Han'ı etkileyen Polo onun hem elçisi hem de danışmanı olarak vazife almış olup Moğol İmparatorluğu'nda çok az sayıda kişiye tanımlanan imtiyazlara sahip bir konumdaydı (Cebeci, 2019, s. 57).

Ülkelerine dönüş yaptıkları esnada Kubilay Han'ın Hristiyanlık inancına ilişkin bilgi almak istediği hususların yazılmış olduğu mektubunu da² beraberlerinde almışlardır. Cuzzola Savaşları esnasında Cenevizliler tarafından esir alınan Polo'nun esareti boyunca kaldığı hapisanedeki gözlem ve görüşlerini arkadaşı Pisalı Rustichello'ya yazdırmıştır. Polo'nun kaleme aldığı eseri Işık Ergün tarafından Fransızca' dan Türkçe'ye çevrilerek bilim dünyasına kazandırılmıştır (Akdağ, 2019, s. 9).

Polo'nun 13. yüzyılda yayımlanan 'Marco Polo'nun Gezileri' adlı eseri yayımlandığında çok büyük ilgi toplamıştır. Çünkü Polo seyahat ettiği yerleri kendi görüşlerini ilave etmeden olduğu şekilde ifade etmiş ve bununla beraber seyahat gerçekleştirdiği dönem şartları dikkate alındığında bu denli büyük ve tehlikeli bir yolculuğa çıkma kararı alması ne kadar cesaretli olduğuna kanıt olarak sayılabilmektedir. Cesur ve yetenekli seyyaha iki yüzyıl sonrasında kendini

¹ https://tr.wikipedia.org/wiki/Marco_Polo Erişim Tarihi:06.07.2022

² Kubilay Han tarafından yazılan ve Papa'ya iletebilmek adına Polo kardeşlere emanet edilen "Hristiyan dinini ve doktrinini öğretmek üzere yüz bilgin kişi gönderme" talebinin yazılı olduğu mektup.

kanıtlayan Arap seyyah İbni Batuta hariç kimse rakip olarak gösterilememiştir. İki cilt ve tamamı on dört bölümden oluşan *Marco Polo Seyahatnamesi* adlı bu eserin birinci cildi 199 sayfa ikinci cildi 229 sayfadan oluşmaktadır. (Aslan, 2021).

1291 tarihinde gerçekleştirdikleri seyahatin ardından Venedik'e geri dönüş yapan Polo, Venedik ve Ceneviz arasına gerçekleşen bir savaş neticesinde esir alınmış ve esir olarak kaldığı hücrede anılarını kaleme alarak derlemiştir. Yaptığı seyahatler sonucundaki anılarını eserinde derleyen Polo'nun eserine ilk olarak şüpheyile yaklaşılmış olmasının nedeni ise Polo'nun dile getirdiği yeniliklerin gerçek dışı yorumlanması ve Avrupalılar tarafından Doğu'nun gelişmişlik düzeyinin bu denli ileri olmasının kabul edilememesi olmuştur (Budak, 2021).

2.3.3 Monsieur D'aramon'un Hayatı ve Ağrı'ya İlişkin Gözlemleri

1547-1554 tarihleri arasında Anadolu topraklarında bulunan D'aramon 1547 yılında Fransa Kralı tarafından Osmanlı Devleti padişahlarından Kanuni Sultan Süleyman'a gönderilmiş olan bir elçidir. İtalya'dan İstanbul'a uzanan seyahatini karayoluyla gerçekleştirmiş olup daha sonra 15 Eylül'de Diyarbakır'a geçmiştir. Diyarbakır seyahatinin ardından Suriye ve İran topraklarına geçmiş ardından tekrar İstanbul'a dönüş yapmıştır. İyi bir gözlemci olan D'aramon seyahat ettiği bölgelerdeki şehirler, köyler, yerli halk ve tarihi eserleri oldukça titiz bir şekilde değerlendirerek eserinde bir araya toparlamıştır. Tüm bu gözlemlerini ise 1887 tarihinde Paris'te yayımlanan ve Jean Chesneau tarafından kaleme alınan *Le Voyage de Monsieur d'Aramon* (Monsieur d'Aramon'un Seyahati) isimli seyahatnamesinde derlemiştir (Gürer, 2010).

2.3.4 Jean Baptiste Tavernier'in hayatı

XVII. yüzyılda ticaret, siyasi ve diplomatik ilişkilerin yoğunlaşması hasebiyle bu dönemde doğu bölgesine yapılan seyahatler artış göstermiştir. Bu dönemde doğuya seyahat eden seyyahlardan bir diğeri ise Jean Baptiste Tavernier'dir. (Fotoğraf 2)

Fransız asıllı olan seyyah Paris'te yaşam süren bir harita satıcısının oğlu olarak 1605 tarihinde dünyaya gelmiştir. Babasının işletmesinde kulak misafiri olduğu konuşmalar Tavernier'in dünyanın her yerine seyahat etme isteğini kamçılamış ve 15 yaşında ailesinden ayrılarak seyahat etmeye başlamıştır. Doğu'ya, İran'a ve Hindistan bölgelerine altı defa yolculuk yapmış olup Mücevher ticareti ile

uğraşmıştır. Yaklaşık dört buçuk yıl süreyle Macar Kral vekilinin hizmetinde çalışmıştır. İstanbul'a yaptığı yolculuk esnasında Topkapı Sarayı'nda vazifelendirilmiş iki görevliden edindiği bilgiler ışığında 'La Nouvelle Relation du serail' Paris 1675 adlı eserini, Doğu ülkelerine yaptığı yolculuk esnasındaki gözlemlerini ise "Le Six Voyages de J B Tavernier en Turquie en Perse et aïx Indes" adlı eserinde kaleme almıştır (Baykara Taşkaya, 2011).

Fotoğraf 2: Jean Baptiste Tavernier³

2.3.5 Evliya Çelebi'nin hayatı

Seyyahın kendi seyahatnamesinden elde edilen bilgilere göre Evliya Çelebi, 25 Mart 1611 yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Lakin bazı kaynaklarda Çelebi'nin Kütahya'da Zeryen Mahallesi'nde⁴ doğduğuna da değinilmektedir (Toylan, 2019). Seyyahın kendi seyahatnamesinde Sultan I. Ahmed'in hâkimiyeti altında bulunan İstanbul'da 10 Muharrem 1020 (M.S. 1611) yılında Konstantinopolis kuyumcularının reisi Derviş Muhammed'in oğlu olarak dünyaya geldiği bilgisine ulaşılmaktadır (Çelebi, 2010). Kendisi doğum yılını şu şekilde ifade eder;

'..bin yigirmi muharremü'l-haramın onuncu günü yevm-i aşürada vücuda geldim..' (Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 2010)

İsmi tüm dünyada tanınan ünlü Türk seyyah Evliya Çelebi'nin hayatına ilişkin ne yazık ki çok fazla bilgiye vakıf değiliz. Lakin kendisini yazmış olduğu on ciltlik eserinde kendisinin belirttiği kadar bilgiye sahip olmakla beraber ismini hocası

³ https://tr.wikipedia.org/wiki/Jean-Baptiste_Tavernier Erişim Tarihi: 14.06.2022

⁴ Günümüzde 'Saray' olarak bilinen Kütahya'ya bağlı bir mahalle. (Çelebi, 2010)

Evliya Mehmed Efendi'den aldığı düşünülmektedir. Dünya üzerinde birçok bölgeye seyahatler düzenleyen seyyah Osmanlı topraklarının büyük bir bölümünü ziyaret etmiş ve seyahatnamesinde gözlemlerini açıkça not etmiştir. Notları sonraki süreçte birçok bölge hakkında bizlere kılavuz olmakta ve Türk kültür tarihini ise aydınlatmaktadır (Güler, 2018). (Fotoğraf 3)

Fotoğraf 3: Evliya Çelebi⁵

Eğitim hayatı dahilinde yedi yıl süre zarfında Şeyhülislâm Hâmid Efendi Medresesi'nde öğrenim görmüş olup Evliya Mehmet Efendi'den hıfz, babası Derviş Muhammed'ten hattatlık öğrenmiştir. Devamlı öğrenme arzusu içerisinde olan Çelebi, ilk yolculuğunu Muharrem 1040 (19 Ağustos 1630) tarihinde görmüş olduğu bir rüyayla bağdaştırmaktadır. Öyle ki rüyasında Hz. Peygamberi gören Çelebi, o esnada heyecana kapılarak Hz. Muhammed'in mübarek ellerini öperken şefaat ya Resulallah diyecek olacaktı ki onun yerine seyahat ya Resulallah demesi üzerine Peygamber Efendimizin kendisine tebessüm ederek hem şefaati hem de seyahati müjdelediğini belirterek seyahat etmeye başlamıştır. Rüyasının akabinde ilk olarak İstanbul'u sem semt gezme kararı almıştır. Eserinde her ne kadar abartılı anlatımlar kullanmış olsa dahi değeri paha biçilemeyen bu seyahatname XVII. yüzyılın önemli kaynakları içerisinde yer almaktadır. Ölüm tarihine ilişkin net bir bilgi bulunmamakla beraber eserine bir sonuç ekleyemeden hayatını kaybetmiş olduğu

⁵ Globetrotter19- Yükleynin kendi çalışması,
<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=51777767>

düşünülmektedir. Bir diğer ifadeye göre ise seyyahın yolculuğundan Mısır'a dönüşü sırasında İstanbul'da yaşamını yitirmiş olup Meyyitzade' de bulunan aile mezarlığına defnedilmiş olduğu belirtilmektedir (Güler, 2018, s. 126).

2.3.6 Jean Chardin'in hayatı

Chardin ile aynı dönemlerde yaşam sürmüş çoğu seyyah gibi kendisinin de yaşamına dair pek fazla bilgi elde edilememiştir. Yapılan detaylı bibliyografya ve kütük araştırmaları neticesinde Daniel Chardin adındaki dedesinin Sainte- Marie-aux-Mines'de bir tüccar olduğu bilgisine ulaşılmış olup kendisiyle aynı isme sahip olan babasının ise Rouen'da yaşayan bir tüccarın kızı olan Jeanne Guiselin ile evlenmiş olduğu bilinmektedir (Chardin, 2014). (Fotoğraf 4)

Farklı bir kaynakta ise Chardin'in 1643 tarihinde Parite Protestan bir kuyumcunun oğlu olarak doğmuş olup elmas ticareti ile uğraştığı ifade edilmektedir (Gürer, 2010, s. 49).

1643 yılında Paris'te dünyaya gelene Chardin, birçok bölgeye seyahatler gerçekleştirmiş olup Doğu'ya ilk seyahatini 1664-1670 yılları arasında gerçekleştirmiştir. İkinci seyahati ise 1671-1677 yıllarına tekabül etmektedir. İki farklı zaman diliminde doğuya seyahat eden Chardin, seyahatnamesinde çoğunlukla Safevi İmparatorluğu'na ilişkin bilgiler paylaşmıştır. Öyle ki ikinci seyahati esnasında Safevi Hükümdarı II. Şah Abbas tarafından kendisine *Safevi Hükümdarının Taciri* unvanını vermiştir. Yine ticaret yapmak üzere gittiği İran'da Kral Şeyh Abbas tarafından övgüler alan Chardin, 1670 tarihinde şeyhin özel tüccarı olarak vazife almıştır (Gürer, 2010, s. 49).

1671 tarihine gelindiğinde Chardin 'İran Şahı III. Süleyman'ın Taç Giymesi' adlı mecmuasını yayımlamıştır. Protestan olduğundan ötürü Fransa'ya yerleşememiş ve 1605 tarihinde İngiltere'ye göç edip ömrünün sonuna kadar İngiltere'de yaşamıştır. Yaptığı seyahatler ve eserleriyle adından sıkça söz ettiren Chardin 1713 tarihinde Londra'da hayatını kaybetmiştir (Aslanov, Erdebilli, & Kemaloğlu, 2015).

Fotoğraf 4: Jean Chardin⁶

2.3.7 Joseph Piton de Tournefort' un hayatı

Fransız bir botanikçi olan Tournefort, Montpellier Üniversitesi'nde botanik alanında elde ettiği başarılar neticesinde uzmanlık vasfına erişmiş olup 1683 tarihinde Paris Kraliyet Botanik Bahçesi'nde profesör olarak göreve başlamıştır (Aksu, 2015). (Fotoğraf 5)

1700'lü yıllarda Fransız Hükümeti yetkililerinden XIV. Louis ve Bakanı Kont Pontchartrain'in emriyle yeni bitkiler keşfedebilmesi amacıyla Doğu'ya gönderilmekle vazifelendirilir. Tournefort kaleme aldığı *Relation d'un voyage du Levant Fait par ordre du Roy* (Kralın Emriyle Yapılan Doğu Seyahati) adlı seyahatnamesi, Kont Pontchartrain'e ithafen derlenmiş mektupları içermekte olup iki ciltten oluşmaktadır. 23 Mayıs 1700 tarihinde bir hekim ve ressamla birlikte yolculuğa çıkan Tournefort ilk yazdığı eserin cildinde Girit ve Ege Adaları'na ait görüşlerini derlemiş ziyaret ettiği otuz beş ada ve adacıkta yaşayan yerlilere, günlük yaşantılarına, kültürleri ve batıl inanışlarına ilişkin gözlemlerini açıkça dile getirmiştir (Gürer, 2010, s. 53).

⁶ Attributed to John Michael Wright- object page; originally uploaded as en:image:Image:02246.jpg by en:user:Peripatetic, source unknown, Kamu Mali, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=694424>

Fotoğraf 5: Joseph Piton de Tournefort⁷

Tournefort ikinci kitabında, önce ayrıntılı bir İstanbul betimlemesi yaptıktan sonra Anadolu'yu boydan boya aşarak, Tokat, Trabzon, Kars, Ağrı, Amasya, Ankara, Erzurum, Bursa, İzmir ile yüzlerce Osmanlı kasabasına ilişkin bilgi sunmuştur. Tournefort'un seyahati, Osmanlı topraklarıyla da sınırlı değildir, Tiflis ve Erivan'a kadar gitmiştir. Gezileri sırasında, İran'ı Batı'ya bağlayan ve Anadolu boyunca uzanan büyük kervan yollarını kullanmıştır.

Yolculuğu esnasında biriktirdiği notlarını ve seyahatnamesinin kaleme alınmasına ilişkin gerekli işlemleri tamamlayamadan evinden botanik bahçesine doğru yol alırken yaşadığı talihsiz kaza neticesinde yaşamını yitirmiştir (Aksu, 2015, s. 272).

Seyahatnamesi ancak ölümünden sonra, 1717 yılında iki cilt halinde yayımlanmıştır, üç ciltlik ikinci baskısıysa aynı yıl Londra'da basılmıştır. Fransızca son ve eksiksiz baskı 1727 yılında yayımlanmıştır. (Gürer, 2010).

2.3.8 Pierre-Amédée Jaubert' in hayatı

Provence-Gillevoisin'de dünyaya gelen Fransız seyyahı ve şarkiyatçısı olan Jaubert; Fransızca, Arapça ve Farsça bilmektedir. Parlamento avukatı görevini üstlenen Jaubert 1795 yılında doğu dilleri okulunun ilk öğrencilerinden biriydi (Karataş, 2019). 1798 yılında Napolyon'un ordusunda görev almış ve bu esna da Napolyon'un güvenini kazanmıştır. Müzakerelerde tercümanlık yapan seyyah 1801

⁷ https://tr.wikipedia.org/wiki/Joseph_Piton_de_Tournefort Erişim Tarihi:18.06.2022

yılından itibaren mezuniyetini aldığı okulda Türkçe eğitimleri vermiştir. 1804 tarihinde III. Selim'in tahta çıkma merasimine katılmış, 1805 tarihinde ise ajan olarak İran'a tüccar kılığında seyahatle vazifelendirilmiştir. Gittiği dönemde İran tahtında bulunan Feth Ali Şah bir yıl evvel Ruslara karşı açmış olduğu harp esnasında İngilizlerden beklediği gerekli desteği alamayınca zor bir süreçle yüzleşmişti. Jaubert, seyahatnamesinde bu konu hakkında Feth Ali Şah, Napolyon'a Fransa ile dostane ilişkiler oluşturma talebini bir mektupta belirterek Ermeni bir tüccar vasıtasıyla İstanbul'da yer alan Fransız elçiliğine ulaştırdığını ifade etmiştir. Daha sonrasında yapılan tetkikler sonucunda mektubun doğruluğu tasdiklenmiş ve gerekli imza işlemlerin başlatılabilmesi adına Jaubert görevlendirilmiştir (Eyice, 2001). (Fotoğraf 6)

Fotoğraf 6: Pierre-Amédée Jaubert⁸

7 Mart 1805 İstanbul'da III. Selim'in huzuruna çıkan Jaubert mektubu padişaha sunduktan sonra İran'a doğru güzergahını oluşturmuştur. 11 Haziran da Trabzon üzerinden Erzurum'a oradan Erivan'a geçmeyi planlayan Jaubert Doğubayazıt'a vardığında İshak Paşa sarayında ikamet eden saray beyi tarafından kendisinin tüccar değil de bir ajan olduğunu anlayınca zindana atıldı. Bir müddet zindanda kaldıktan sonra Mahmut Paşa'nın hayatını kaybettiği veba salgını sonucunda tekrar özgürlüğüne kavuşmuştur. Daha sonra İran'a ulaşip görüşme

⁸ E. Ducrocq editeur - archives familiales, Kamu Mali,
<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=56746325>

sağlayan Jaubert ülkesine geri döndüğünde Osmanlı halkı için birtakım ifadelerde bulunmayı da ihmal etmemiştir. Birkaç kez İstanbul'da bulunan Jaubert genç seyyahlara Osmanlı topraklarına gitmelerini önermiş ve bilhassa ilmi araştırmalar hususunda her türlü desteğin sağlandığını ve çokça konuksever olduklarını belirtmiştir (Eyice, 2001).

Yaşamının son dönemlerinde Yüksek meclis üyesi olarak bilinen Jaubert her ne kadar Şarkiyatçı olarak ifade edilse dahi asıl şöhreti siyasi faaliyetlerinden ileri gelmektedir. Kaleme aldığı eserlerinde bilhassa 1830 tarihinde İstanbul üzerine sunduğu tebliğde topoğrafya ve abidelere ilişkin paylaşmış olduğu bilgilerin oldukça değersiz ve hatta yanlış olduğu görülmektedir. Ek olarak halk ve gündelik olaylara istinaden paylaşmış olduğu ifadeler ve yorumlar oldukça dikkat çekicidir. Doğubayazıt'ta kendisini zindana attıran Mahmut Paşa'nın ölümüne ilişkin seyahatnamesinde paylaştığı bilgilere ise İshak Paşa sarayının avlusunda yarı silik halde bulunan mezar taşındaki bilgilerden ulaşılabilmektedir (Taşır, 2019).

2.3.9 Friedrich W. Parrot'ın hayatı

Keşif yolculuklarının zirvede olduğu tarihlerde yolculuklar gerçekleştiren bir diğer isim olarak da karşımıza tam adı Johann Jocab Friedrich Wilhelm Parrot çıkmaktadır. Parrot, 25 Ekim 1791 yılında Almanya'da Karlsruhe'de dünyaya gelmiş olup ve birçok bilim alanıyla ilgili çalışmalar gerçekleştirmiştir. Tıp ve doğa bilimleri alanında eğitimler almış olup daha sonra seyahatler gerçekleştirme konusunda kendisine destek sağlayacak olan Darpat Üniversitesi'nde⁹ çalışmalar gerçekleştirmiştir. (Fotoğraf 7)

1811 tarihinde Kırım ve Kafkasya tarafına yaptığı yolculuk esnasında barometre kullanarak Hazar Denizi ile Karadeniz arasındaki deniz seviyesi farkını ölçmüştür. 1816-1817 tarihlerinde ise Alp, Kafkasya ve Pirene Dağlarına seyahat etmiş olup 1826 yılında ise Ermenistan'a keşif yolculuğu yapmıştır. Genel anlamda Parrot'un seyahatlerinde dikkat çeken araştırma alanı olarak dağları tercih etmesi olmuştur. Dolayısıyla yolculuk yaptığı dağlardan bir diğerini ise Ağrı Dağı oluşturmaktadır (Yulu, 2019).

⁹ Sonraki süreçler de adı Tartu Üniversitesi olarak değişmiştir (Yulu, 2019).

Fotoğraf 7: Friedrich Wilhelm Parrot¹⁰

Çam türüne ait bir ağaç olan *Parrotia* ağacı adını, yaptığı bilimsel çalışmalar neticesinde bilime birçok katkıda bulunan Parrot'un isminden almıştır. Bununla beraber Penin Alplerinde bir dağın zirvesine '*Parrotpize*'¹¹ ismi verilmiş olup Tacikistan'da yer alan Pamir Dağları'ndan bir dağa '*Mount J.F.Parrot*' adı verilmiştir. Uluslararası Astronomi Derneği tarafından Ay'da bir kratere '*Parrot*' ismi verilmiş ve son olarak Ağrı Dağı üzerinde bulunan bir buzula '*Parrot*' ismi verilmiştir. Tüm bunlar Parrot'un bilim dünyasına ne denli katkılar sağlamış olduğuna delil olarak gösterilebilmektedir (Yulu, 2019, s. 52).

Tarihi dönemlerden bu yana Ağrı Dağı'na birçok keşif gezileri ve tırmanış girişimleri gerçekleştirilmiştir. Lakin Marco Polo'nun, zirvesinde yaz kış kar bulunduğundan tırmanılması imkânsız dediği bu heybetli dağa ilk tırmanış gerçekleştiren 27 Eylül 1829 tarihinde Alman Doğa Bilimci Parrot ve önderliğini gerçekleştirdiği ekibi olmuştur. Parrot'tan sonra birçok seyyah ve araştırmacı dağa tırmanmış gerçekleştirmiştir. Gezilerin bazıları araştırma amaçlı yapılırken kimileri ise macera amaçlı gerçekleştirilmiştir (Yulu, Kapan, & Bulut, 2021). (Fotoğraf 8)

¹⁰ (Yulu, Friedrich Parrot'un Ağrı Dağı Araştırma Keşif Gezisi, 2019, s. 52)

¹¹ Parrot zirvesi (Yulu, 2019).

Fotoğraf 8: Friedrich W. Parrot'un Ağrı Dağı araştırma keşif gezisinin rotası¹²

Parrot'un bölgeye ayak bastığı dönemlerde Ağrı ve civarında değişik etnik kökene sahip milletler bir arada yaşamaktaydı. Parrot'a göre Türkler, Ermeniler ve Tatarlar beraber bu bölge de yaşamakta olup bu milletlerin gelenekleri ise birbirinden oldukça değişiklik göstermekteydi. Farklı din, dil ve ırklara mensup olan milletlerin beraber yaşaması o dönemlerde çok kültürlü toplum yapısının varlığına işaret olarak gösterilebilmektedir. Aras Nehri suları ile bol otluk alanlar oluşturan bölge ovalarında hayvancılık önemli geçim faaliyetleri arasında gösterilmektedir (Yulu, 2019). (Fotoğraf 9)

¹² (Yulu, Friedrich Parrot'un Ağrı Dağı Araştırma Keşif Gezisi, 2019, s. 54)

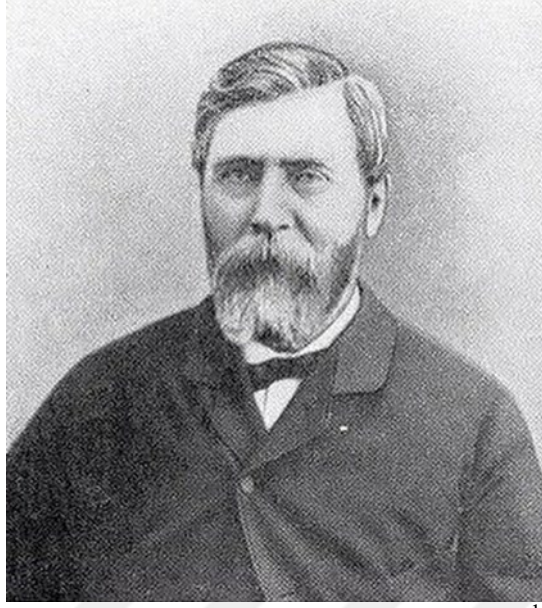
Fotoğraf 9: Parrot'un çizmiş olduğu Arhuri Köyü ve Ağrı Dağı¹³ (Parrot, 1859, s. 177)

2.3.10 Felix Marie Charles Texier'in hayatı

1802 tarihinde Versailles'da doğan ve 1871 tarihinde Paris'te hayatını kaybeden ünlü Fransız Arkeolog, mimar ve seyyah olan Charles Texier, Bayındırlık vazifesi esnasında Fransız Hükümeti tarafından Anadolu ve İran'a ziyaret için görevlendirilmiştir. İlk olarak 1833 daha sonra 1843 tarihlerinde Anadolu topraklarına keşifler düzenlemiştir (Kaya M. , 2012). Ziyareti esnasında Hititlerin başkenti olan Hattuşa'yı keşfetmiş olup Manisa ve Söke'de çeşitli görevlerde sorumlu olmuştur. Eserleri arasında oldukça önem arz eden "Description de l'Asie Mineure" isimli eseri Ali Suad tarafından Osmanlı Türkçesi'ne tercüme edilmiştir (Yüksel, 2012). 2002 tarihinde ise en yalın haliyle '*Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*' ismiyle basılmıştır (Ezen, 2020). (Fotoğraf 10)

İlk seyahati sonrasında görüşlerini orijinalini Fransızca kaleme aldığı 862 sayfa metin, 239 gravür ve 5 haritadan oluşturduğu eserini bilim dünyasına kazandırmıştır. Bu seyahatinden 10 yıl sonra Anadolu topraklarına yaptığı ikinci yolculuğun ardından eserini genişleterek yayımlamıştır. Nihai baskısı tek cilt olan kaynak 1514 sayfadan oluşmaktadır (Taşır, 2019).

¹³ Fredrich Parrot, Journey of Ararat, 1859, s177.

Fotoğraf 10: Felix Marie Charles Texier¹⁴

1833-1843 tarihleri arasında Anadolu bölgesinde gerçekleştirdiği bu seyahatlerde Anadolu topraklarının büyük bir bölümünü baştan başa dolaşmış, kazı ve araştırmalar neticesinde elde ettiği verilerini yayımlamıştır. Charles Texier, Anadolu toprakları üzerinde yer alan Beyazıd bölgesine de ayak basmış ve Bayezid Kalesi'ne tırmanışı esnasında insanın hüznü ve dehşete kapıldığını dile getirmiştir. Bununla beraber Rusların Bayezid'i rahatlıkla işgal ettiğini Osmanlı-Rus Savaşları akabinde İshak Paşa Sarayı'nın aşağı bölümlerinin hasar gördüğünü ve yıkım sonucunda insani izlerden eser kalmadığını ifade etmiştir (Kaya H. , Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848), 2018). Charles Texier aynı zamanda Anadolu'nun arkeolojik ve jeolojik strüktürünü, coğrafi elementlerini, yer altı ve üstü kaynaklarla beraber seyahat gerçekleştirdiği dönem içerisindeki toplumun kültürel, ekonomik, etnik ve demografik durumu hakkında da görüşlerini ifade etmiştir (Taşır, 2019).

2.3.11 Keith Edward Abbott'ın hayatı

Ekonomi mezunu olan seyyah Keith Edward Abott 1833- 1837 tarihleri arasında Trabzon ve Erzurum vilayetlerinde İngiliz Konsoloslukuna bağlı konsolos asistanlığı görevlerini üstlenmiştir. Seyyah doğu bölgesine ticaret amaçlı vazifesini yerine getirmesi için gönderilmiş olup bölge de bulunduğu süre zarfında memeliler, kuşlar ve balıklar üzerine bilimsel çalışmalar gerçekleştirmiştir. Keşfettiği canlı

¹⁴ <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=117425541> Erişim Tarihi: 21.06.2022

türlerinin bilimsel isimlerine ve vücut ölçülerini detayları ile kaleme almıştır. 1837 tarihinde Erzurum ile Kars güzergahı üzerinde Ani ilçesine yaptığı yolculukta bölgeye ilişkin gözlemlerini ayrıntılarıyla eserinde kaleme almıştır. Erzurum üzerinden Ağrı şehrine gerçekleştirdiği yolculuğunda Ağrı ve çevresine ait birçok detaylı bilgiyi eserinde açıkça aktarmıştır (Gök, Adızıl, & Azizoglu, 2018).

2.3.12 Sidney Whitman'ın Hayatı

Her ne kadar Whitman'ın adı Türk okuru tarafından pek bilinmese de İngiliz gazeteci oldukça zor bir dönemde imkânsız denebilecek bir olayı başarabilmiş, daha net bir tabirle haksızlıkla suçlanmış ve karalanmış olan Türklerin durumunu İngiliz ve Amerikan kamuoyuna şeffaf şekilde yansıtmıştır. Dolayısıyla Türk dostu olarak tanınan Pierre Loti veya Claude Farrere gibi yazarlarla kıyaslanacak kadar değere sahip olduğu düşünülmektedir. Yaşadığı dönemde Türk halkını ve devletini adeta kana susamış bir cani olarak değerlendiren misyonerler, ülkelerinde Müslüman Türklerin lehine en ufak bir kelime dahi edilmesini yasaklamışlardı. Bunun üzerine dönemin en iyi bilinen gazetesi olan New York Herald, Türkiye sınırlarında gerçekleşen olaylara ilişkin Türk tarafının da görüşlerini yansıtmak istemesi üzerine genç gazeteci Whitman'ı İstanbul'a göndermeye karar vermiştir. İlki 1896 yılında gerçekleştirilen İstanbul seyahatiyle beraber başlayan keşif yolculuğu kısmi aralıklarla tam on dört yıl kadar sürmüştür. Türkiye'de yaşanan hadiseleri kaleme aldığı eserlerinden sonuncusu olan "Turkish Memeories" (1914) ise Türk milletinin adına müdafaaanname niteliği taşımaktadır (Whitman, 2017).

2.3.13 Moritz Wagner'ın Hayatı

1813 tarihinde Baireuth'de dünyaya gelmiş bir Alman olup coğrafya ve etnografi profesörü, doğacı ve aynı zamanda bir kaşiftir. Farklı bölgelere seyahatler düzenleyen seyyah 1842 ile 1849 tarihleri arasındaki süreçte Ermenistan'a ve Kafkaslar'a, 1846-1849 tarihleri arasında İtalya'ya, 1850-1851 tarihlerinde Anadolu, İran ve Kürdistan'a sonraki süreçlerde Amerika Birleşik Devletleri'ne, Orta Amerika ve Batı Adaları gibi bölgeleri seyahat etmiştir. Wagner, *Reise nach dem Ararat und dem Hochland Armenien* (Ağrı Dağı'na ve Ermenistan'ın Yüksek Arazilerine Seyahat) adlı eserini 1848 yılında yayımlamıştır. Aynı tarihlerde yayımladığı *Kaukasus und das Land der Kosaken* (Kafkasya ve Kazak Ülkesi), 1856'da *Travels in Persia, Georgia and Koordistan with Sketches of the Cossacks and the Caucasus* (İran'a, Gürcistan'a ve Kürdistan'a Seyahatler Kazaklar ve Kafkasya hakkında

Hikayeler) gibi eserleri oldukça önem arz etmektedir. Konumuz dahilinde incelenmesi gereken en önemli eseri İran ve Kürdistan bölgelerine yaptığı seyahatler neticesinde ele aldığı *Travels in Persia, Georgia and Koordistan with Sketches of the Cossacks and the Caucasus*' dur (Işık, 2014). (Fotoğraf 11)

Fotoğraf 11: Moritz Wagner¹⁵

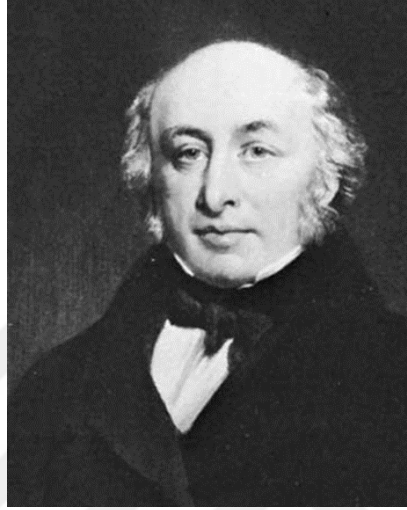
Anadolu topraklarına keşif gezileri gerçekleştiren Moritz Wagner, Ağrı ve çevresindeki deneyimlerine yukarıda da değindiğimiz *Travels in Persia, Georgia and Koordistan with Sketches of the Cossacks and the Caucasus*' adlı eserinde yer ayırmıştır.

2.3.14 James Justinian Morier'in hayatı

15 Ağustos 1780 yılında İzmir'de doğan Morier; İsviçre asıllı iş adamı olan İsaac Morier ile Hollanda Başkonsolosu'nun kızı olan Clara Elizabeth'in üçüncü çocuğudur. Çocukluğu İzmir'de ve ailesiyle geçen Morier daha sonraki süreçte İngilizlerden eğitim alabilmesi adına İngiltere'ye gönderilmiştir. 1799- 1806 tarihleri arasındaki süreçte babasının Londra ve İzmir'deki görevlerini üstlenmiştir. Mesleki sorumlulukların yanı sıra Klasik kültüre oldukça ilgi duyan genç seyyah meslektaşlarının aksine sadece kar odaklı bir hayatın tercih etmemiştir ve kişisel gelişimine de odaklanmıştır. Dolayısıyla İzmir'de klasik diller ve müzik eğitimleri almış olup daha sonra ise Ege adalarına, Atina ve İtalya'ya seyahatler gerçekleştirmiştir. 1807 tarihlerine gelindiğinde ise Morier'in keşif yolculuğuna ve

¹⁵ Franz Seraph Hanfstaengl (1804-1877) - <http://stadtmuseum.bayerische-landesbibliothek-online.de/pnd/117103527>, Kamu Mali, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=9727458> Erişim Tarihi: 23.06.2022

başka kültürlere olan ilgisini kamçılayacak olan Doğu Hindistan Şirketi'nin eski temsilcisi Harford Jones ile İstanbul'da tanışmıştır. Neticesinde İran'a ilk yolculuğu da böylelikle Jones' un sekreteri olarak çıktığı yolculuk olmuştur. Morier bir notunda bu dönemi şu şekilde ifade etmiştir; '*Hayatım boyunca geçirdiğim en güzel günlerdi*' bununla beraber Türkiye'de incir sattığı o anlarda çok keyif aldığını ifade etmiştir. (Fotoğraf 12)

Fotoğraf 12: James Justinian Morier¹⁶

Seyyahın belitmiş olduğu bir diğer nota göre ise; Yoncalı köyünün güneyinde Vand ve güneybatısında ise Büyük Kensus Mahallesi yer almakta olup 11'inde Yoncalı'dan ayrılmıştır. Toprakkale ise Yoncalı'ya 15 mil veya 4 saatlik uzaklıkta bulunmaktaydı. Seyyah, Toprakkale'nin Hoy'dan bu yana gördüğü en büyük yerleşim yeri olduğunu kasabanın şekil olarak koniye benzeyen bir tepenin üzerinde yerleşmiş olduğunu, şehri yukarıdan rahatlıkla görebildiğini, tepesinde ise sürekli bir bulut bulunduğuna değinmiş ve tepenin zirvesinde ayrıca bir de kale bulunduğunu ifade etmiştir. Seyyaha göre İranlıların laf ebeliği ve neşeli konuşmaları Türklerin yavaş, kısa ve mana dolu sözleriyle tamimiyle zıtlık oluşturduğunu belirtmiştir (Hanılçe & Bulut, 2020).

Seyahati esnasında Ağrı Dağı'na ilişkin gözlemleri neticesinde Morier, civarda farklı türlerde vahşi hayvanlara (aslan, kaplan, vaşak vb.) rastladığını belirtmiştir. Farklı milletler tarafından farklı değer atfedilerek kutsallaştırılan Ağrı

¹⁶ By Unknown author - <http://www.britannica.com/EBchecked/topic-art/392365/30237/Morier-portrait-by-an-unknown-artist>. BBC Hulton Picture Library., Public Domain, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=6746920> Erişim Tarihi: 23.06.2022

Dağı'na seyahatler bilhassa 19.yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğunun gücünü yitirmesiyle Amerikalı misyonerlerin dikkatini üzerine çekmiştir. Buraya özel ilgi gösteren misyonerlerden biri olan Moses Payson Parmelee, 1888 tarihinde Echmiadzin'e de seyahat etmiş ve Ağrı Dağı'na ilişkin şahsi tecrübe ve görüşlerini "*Home and Work by the Rivers of Eden*" isimli eserinde açıkça dile getirmiştir (Yulu, 2019, s. 51).

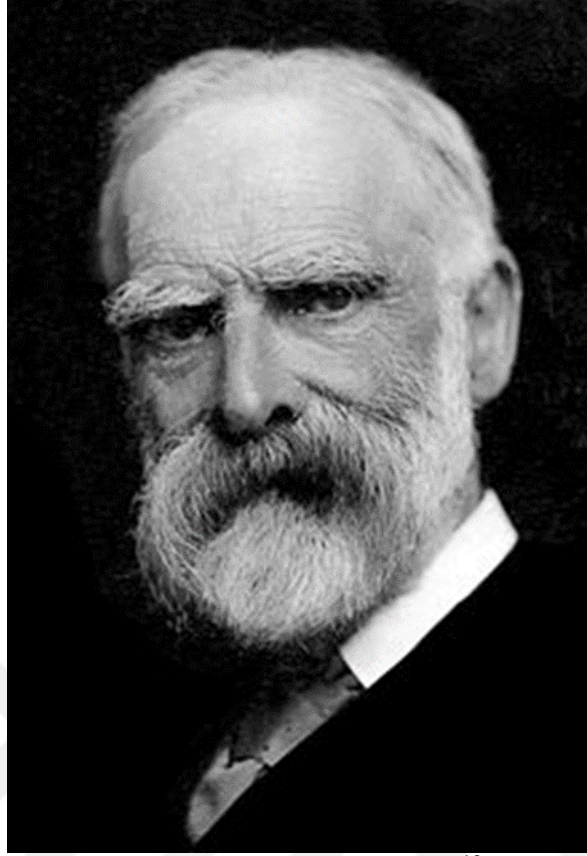
2.3. 15 John Murray'ın hayatı

Meşhur bir İngiliz matbaacının oğlu olarak dünyaya gelmiş olan John Murray'ın ailesi, yaşadıkları dönemin edebi, tarihi ve bilimsel kaynaklarının basımıyla büyük bir şöhret yakalamışlardır. Ailede gelenek halinde sürdürülen matbaacılık mesleğini ilk olarak (1745-1793) dedesi I. John Murray başlatmış olup daha sonra (1778-1843) tarihleri arasında babası üstlenerek bu meslekte büyük kazançlar elde etmişlerdir. Tıpkı aile büyükleri gibi John Murray'da matbaacılık mesleğini sürdürmüş ve önemli akademik, edebi ve tarihi eserleri yayımlamaya devam etmiştir. Bununla beraber Murray çeşitli bölgelere seyahatler gerçekleştirmiş olup seyyahlar için yazmış olduğu '*Seyyahlar için El Rehberi*' isimli eserini yayımlamıştır (Taşır, 2019, s. 12).

2.3.16 James Bryce'in hayatı

10 Mayıs 1838 tarihinde Belfast'te¹⁷ dünyaya gelen Vikont James Bryce bir akademisyen, hukukçu, tarihçi ve aynı zamanda politikacıdır. Eğitim hayatına kısaca değinmek gerekirse Bryce orta öğrenimini Glaskov'da görmüş olup üç yıl süreyle üniversite eğitimini de yine burada almış ve daha sonra Oxford Trinity Collage'de eğitim hayatına devam etmiştir. 1862 yılında mezun olan Bryce, Oxford Oriel Collage'de akademisyen olarak göreve başlamış ve hukuk profesörü olmuştur. İş dünyasında oldukça aktif olan ve önemli başarılar elde eden Bryce sırasıyla 1880 yılında Avam Kamarası'nda vazifeye devam etmiş olup 1886 yılında Dışişleri Bakan Yardımcılığı, 1892 tarihinde Lencheşter Dükalığı Baş Hakimliği, 1894 ve 1895 tarihleri süresince Ticaret Odası Başkanlığı ve Ortaöğretim Kraliyet Komisyonu Yöneticiliği vazifelerini icra etmiştir. Bütün bu başarılarının yanı sıra Bryce 1907-1913 tarihleri arasında Amerika Birleşik Devletleri'nde almış olduğu büyük elçilik vazifesiyle bilinmektedir (Işık, 2014, s. 31). (Fotoğraf 13)

¹⁷ Belfast, Birleşik Krallık'ın bir eyaleti olan Kuzey İrlanda'nın başkentidir (Yaşdağ, 2021)

Fotoğraf 13: James Bryce¹⁸

Baş yapıtlarından biri olan *The American Commonwealth* adlı eseri oldukça önem arz etmektedir. Kafkasya, Afrika, Güney Amerika gibi birçok bölgeye yolculuk yapmış olan seyyah Anadolu topraklarına da ziyarette bulunmuştur. Anadolu toprakları üzerine gerçekleştirdiği seyahati süresince Doğu bölgesi ve Ağrı çevresi için oldukça önem arz eden eseri '*Transcaucasia and Ararat*' tır (Işık, 2014, s. 32). Anadolu topraklarına yolculuğu esnasında Ağrı ve çevresini de ziyaret eden James Bryce, bölgeye ilişkin görüşlerini ve gözlemlerini eserinde açıkça ifade etmiştir.

¹⁸ https://en.wikipedia.org/wiki/James_Bryce,_1st_Viscount_Bryce Erişim Tarihi: 24.06.2022

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. BULGULAR

3.1. Seyyahların Ağrı ve çevresinin iklim özelliklerine ilişkin görüşleri nelerdir?

Farklı tarihlerde bölgeye giriş yapan seyyahların, bölgenin iklim özelliklerine dair görüşleri dikkate alındığında Ağrı Dağı'nın zirvesinin sürekli karlarla kaplı olduğu ve doruk noktasının bulutlar arasından neredeyse görünmediği ifadeleri ile karşılaşılmaktadır. Görüşleri incelenen seyyahların hemen hepsi bölgedeki yoğun kar yağışı ve kalıcı kar sınırına ilişkin gözlemlerini kaleme almışlardır. Öyle ki Marco Polo konuya ilişkin olarak seyahatnamesinde şu ifadelerde bulunmuştur;

Zirvesinde erimeyen sürekli karlar bulunan bu koca dağa çıkılması mümkün değildir çünkü dağın tepesinde bulunan kar asla erimez ve yağışlarla beraber sürekli üzerine yenisi eklenir. Eriyerek aşağıya doğru akan sular aşağı kesimlerde zengin, bol otluk alanlar oluşturur ve yaz aylarında otlaklık alanlara sığırlar gönderilir. Bununla beraber eriyen bu karlar dağda büyük miktarlarda çamur oluşmasına neden olur (Brooks, 1897). Yine konuya ilişkin başka bir kaynakta Marco Polo'nun şu ifadelerine ulaşılmaktadır;

Tüm yıl dağın zirvesinde kar bulunmakta olup bembeyaz ve bulutlu bir görüntü sunmaktadır. Dağın eteklerinde ise yemyeşil ve gür otlaklar yer almakta ki bu alanlar hayvan otlatılması için elzem bir bölgeyi teşkil etmektedir (Polo, 1979).

Marco Polo'dan yaklaşık 300 yıl sonra bölgeye ayak basan Jean Baptiste Tavernier'de Ağrı Dağı ve buzulu ile ilgili konulara değinmiş olup izlenimlerini şu şekilde aktarmıştır;

Ağrı Dağı'nın diğer Ermenistan dağlarından farklı olarak yamaçlarının orta noktasından zirveye kadar sürekli karlarla kaplı olduğunu belirtmiştir. (Tavernier, 2016, s. 78). Buna ek olarak seyahat güzergahındaki bu yoldan birçok defa geçtiğini belirten Tavernier sadece üç defa dağın yüksek kısımlarını gözlemleyebilmiş ve dağın orta kısmından zirveye olan kısmının üç veya dört ay boyunca bulutlar arasında kaybolduğunu dile getirmiştir (Tavernier, 2016, s. 78). Yine yol güzergahı üzerinde kuzey yamaçlarda doğup Aras'a karışan Arpasu¹⁹ nehrinden geçen seyyah nehrin sularının Karabağlar'ın yarım mil aşağısında donup taşlaştığını belirtmiştir.

¹⁹ Aras nehrinin sol kolu olup Revan- Nahçıvan yolu ortasından geçer (Tavernier, 2016, s. 78).

Evliya Çelebi yaptığı yolculuk güzergahında Kars Kağızman'dan geçerken Ağrı Dağı ile ilgili Kars ilinin Kağızman ilçesine yakın mesafede olduğunu, herkes tarafından bilinip ve beğeni aldığına dair ifadelerde bulunmuştur. Aynı zamanda yaz mevsimlerinde hayvanların otlatılması için uygun otlak alanların varlığına değinerek bölgenin Terekeme²⁰ Türkmenleri için bir yaylak olduğunu ifade etmiştir (Çelebi, 2010, s. 216).

1700lü yıllarda bölgeye seyahat eden Joseph Piton de Tournefort'ta tıpkı diğer seyyahlar gibi eserinin farklı bölümlerinde bölgenin yoğun buzlu karlarla kaplı korkunç bir alan olduğuna dair şu ifadeleri kullanmıştır;

Üçkilise'de konakladığımız süre zarfında bizi Ağrı Dağı'na götürebilecek arabacı aradık lakin bulmakta güçlük çektik çünkü kimse o bölgeye gitmeye sıcak bakmıyordu. Yabancı arabacıların dediğine göre kimse o bölgeye gidip karlar altında izini kaybetmek istemiyordu yerli arabacılar ise kervanlarla hareket ediyor ve atlarını öyle korkunç bir alanda yormak istemiyorlardı dolayısıyla teklifimize sıcak yanaşmıyorlardı. Adından çokça bahsettiren bu ünlü dağ bulunduğumuz yere iki günlük uzakta bulunuyordu ne var ki sonradan bu çıplak ve karlı olan bölgeye yolculuk yapmanın imkânsız olduğunu öğrendik. Din adamları Ağrı Dağı'na tırmanın çok da önemli olmadığını tufandan bugüne dağın buzlu karlarla kaplı olduğunu ifade ediyorlardı (Tournefort J. P., 2013, s. 174).

Seyahatnamesinin bir başka kısmında ise şu sözleriyle bölge iklimine ilişkin bizlere bilgi sunmaktadır;

(...) Dağın bütün geri kalan bölümü, daha doğru bir deyişle dağın yarısı, Nuh'un gemisinin kayaya oturduğu andan başlayarak karla kaplı ve bu kar yılın yarısından uzun bir süre boyunca kalın bulutların ardında gizleniyor (...) (Tournefort J. P., 2013). Eserinin başka bir bölümünde ise Tournefort bölge için yılın neredeyse her ayında dağların zirvesinde karlar bulunduğuna şu sözleri ile dikkat çekmiştir;

(...) yüksekliğini üzerini örten kar miktarıyla da ölçmemek gerekir, çünkü kar Ermenistan'ın en küçük tepelerinde yazın en şiddetli olduğu dönemlerde bile vardır' şeklinde ifade etmiştir (Tournefort J. P., 2013).

Türk dostu olarak bilinen bir diğer seyyah, gazeteci Sidney Whitman'da

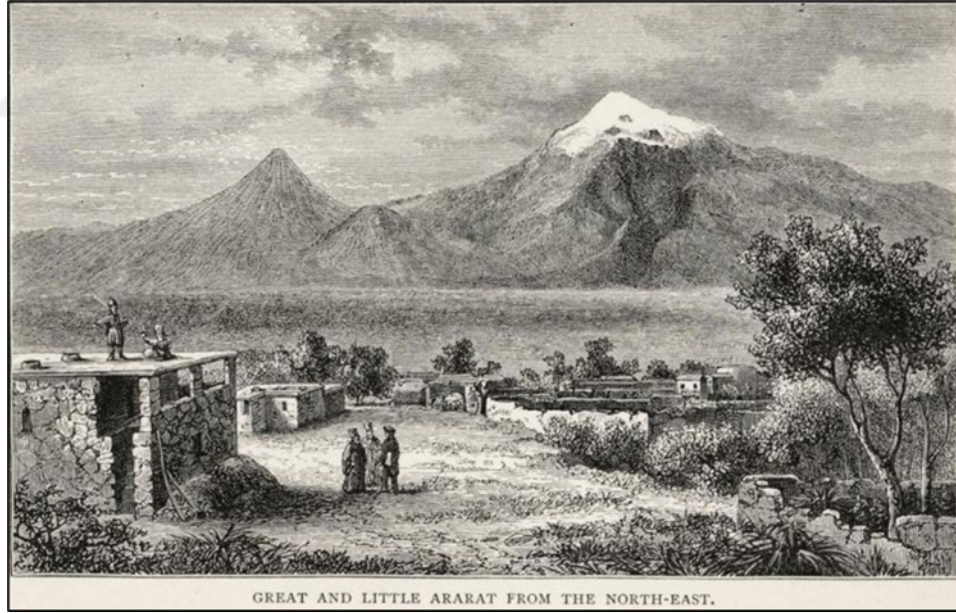
²⁰ Kuzeydoğu Anadolu da yaşayan Azerbaycan Türklerinin oluşturduğu etnik boylardan biri (Kemaloğlu, 2012)

hatıratları arasına bir sabah bir Kürt aşiret önderinin misafiri olarak kaldığı yeraltı kulübesinden ayrılırken 17.000 kadem yükseklikteki heybetiyle aniden bulutların arasından kendini gösteren Ağrı Dağı'nın tam önünde belirdiğini kaleme almıştır (Whitman, 2017). Dolayısıyla Whitman'ın eserinden de bölgenin bulutlu bir yapı arz ettiği bilgisine ulaşılabilmektedir.

Yüksekçe bir geçidin üst tarafına Bajasid'in²¹ mermer kayaları yan taraflarında yer alırken heybetli Ağrı Dağı'nın bütün ihtişamıyla karşılarında durduğunu belirten Wagner bölgedeki buzul sıradağlarının varlığına şu sözleri ile değinmiştir;

(...) Arka tarafımızda buzul sıradağları bulunuyordu ve çok az ilerleyince Türk sınır kasabasına ayak basmıştık (...) (Wagner, 1856).

Bölgeyi ziyaret eden bir diğer seyyah olan James Bryce, bölgede kaldığı süre zarfında Büyük ve Küçük Ağrı Dağlarının oluşturduğu manzaranın güzelliğinden etkilendiğini eserinde açıkça dile getirmiş olup Dağların Kuzey açıdan gravürünü oluşturmuştur. (Fotoğraf 14).

Fotoğraf 14: Kuzeydoğudan Büyük ve Küçük Ağrı²²

1900'lü yıllarda bölgede bulunan James Bryce'in çizmiş olduğu gravür incelendiğinde Ağrı Dağı'nın o tarihlerde de zirvesinde kalıcı karların varlığından söz edilebilmektedir.

²¹ Günümüzdeki adı Doğubayazıt olan Ağrı İl'ine bağlı bir ilçe (Wagner, 1856).

²² James Bryce - Transcaucasia and Ararat

Fotoğraf 15: Ağrı Dağı'nın günümüzdeki görünümüne ait fotoğraf

27 Eylül 1829 tarihinde Alman Doğa Bilimci Parrot bölge iklimine ilişkin şu ifadelerde bulunmuştur; *Arguri köyündeki havanın sıcaklığı Araxes vadisindekinden çok daha sıcak; bunun sebebi yükseltisinin iklim farkıyla hiçbir oranı olmasa da Ararat'ta serinletici hava akımları oluşturan kar kütlelerinin civarında yer almasıdır. Bu nedenle Arguri, yılın en sıcak mevsiminde burayı ikamet eden Erivanlı kaliteli kişiler tarafından sık sık ziyaret edilir*'. Aynı zamanda seyyah, Pers generali Sardar Hussein Khan'ın dahi Arguri'nin hemen karşısında yer alan yükseklikte aile üyeleri ile çok sayıda yazlık daire inşa ettiğini belirtmektedir (Parrot, 1859).

3.2. Seyyahların Ağrı Dağı'nın kutsal kabul edilmesi ve Nuh peygamberin tufanı ile bağlantısına ilişkin görüşleri nelerdir?

Bölgeye seyahat eden seyyahların birçoğu bölgenin kutsallığına ve Nuh peygamberin tufanına ilişkin görüşler belirtmişlerdir. Eserleri incelendiğinde seyyahların bölgeye her ne kadar farklı amaçlar ile gelmiş olsalar dahi ortak bir amaç doğrultusunda hareket ettiği ifade edilebilir. Ağrı Dağı'nı görme ve zirveye tırmanıp Nuh'un gemisine ait kalıntılara ulaşabilme arzusunun tüm seyyahlarda ortak bir amaç olduğu anlaşılmaktadır. Araştırmada eserleri incelenen seyyahların neredeyse tamamı farklı tarihlerde bölgede bulunmuş olmasına karşın bölge sakinleri tarafından kendilerine Ağrı Dağı'nın kutsallığı ve Nuh peygamber tufanı ile ilişkilendirilmiş olan bir takım efsanevi olaylardan söz etmişlerdir. Seyyahların görüşleri dikkate alındığında hem bölgedeki yerliler hem de civarda yaşayan toplumlar tarafından Ağrı Dağı ve çevresinin kutsallaştırılmış olduğu anlaşılmaktadır. 1252'li yıllarda bölgede bulunan Wilhelm von Rubruck Ağrı Dağı ve Nuh tufanına ilişkin şu ifadelerde

bulunmuştur;

‘Söylenene göre bulunduğumuz şehrin yanında üzerinde Nuh’un gemisinin yer aldığı, tabanlarında Araxes (Aras) nehri akan biri diğerinden büyük olan iki dağ bulunmaktadır. Bölge de bir de ‘sekiz’ anlamına gelen ‘Cemanum’ adında bir kasaba bulunmaktadır. Kasabanın bu isimle anılmasının sebebi ise Nuh’un gemisinden gelen sekiz kişinin bu kasabayı inşa ettiği düşüncesinden ileri gelmektedir’ (Rubruck, 1941).

Rubruck eserinde bir piskoposun kendisine bu dağa tırmanmayı çok arzulayan bir keşişten söz ettiğini ve keşişin birçok tırmanış denemesinin ardından elinde geminin bir tahta parçası olan meleğin kendisine görüldüğünü ve tırmanmaya çalışmamasını ilettiği hikâyeden söz etmiştir. Aynı zamanda seyyah, Ermenilerin ise gemiye ait olan tahtanın kendilerinin kilisesinde yer aldığını ifade ettiklerini belirtmektedir.

Rubruck, kutsallaştırılmış olan bu dağa tırmanılamaması konusunda yaşlı bir adam tarafından kendisine oldukça makul bir neden belirtildiğini şu sözlerle belirtmektedir;

‘Ermeniler bu dağa Massis adını vermişlerdir ve bu onların dillerinde dişil cinsiyete aittir. Hiç kimse Massis’e tırmanmamalı çünkü o dünyanın anasıdır’ (Rubruck, 1941).

1200’lü tarihlerde bölgede bulunmuş olan Marco Polo konuya ilişkin şu ifadelerde bulunmuştur;

‘Bu şehirde bilinmesi gereken ve oldukça önem arz eden olaylardan biri de Nuh’un gemisinin burada bulunan Ararat Dağı üzerinde batmış vaziyette bulunduğu, Nuh ve çocuklarının buradan dünyaya yayıldığı olayıdır’ (Brooks, 1897).

İncelenen bir diğer kaynakta ise Polo’nun Büyük Ermenistan’ın orta kısmında piramit şeklinde gökyüzüne doğru yükselen koca bir dağ bulunduğuna ve belirtilen dağın Ağrı Dağı olduğuna, Nuh Peygamberin gemisinin ise tufandan sonra bu dağın zirvesinde gömülü kaldığına değinmektedir (Polo, 1979).

Marco Polo’nun seyahatinden çok daha sonra bile Ağrı Dağı’nın zirvesinde Nuh’un Gemisinin veya gemi parçalarının bulunduğuna inanılmaktadır. Lakin tüm bu yaygın inanışlara rağmen 1829 yılına kadar kimse yaklaşık 17.000 fit yüksekliğe sahip, zirvesinde erimeyen karlar bulunan bu dağa tırmanıp söz konusu gemiyi gün

yüzüne çıkarmaya cesaret gösterememiştir (Brooks, 1897).

Şark bölgelerine seyahatler gerçekleştiren Tavernier, Anadolu toprakları üzerinde yer alan ve yol güzergahında bulunan Ağrı ve çevresini de ziyaret etmiş olup seyahati süresinde Ağrı ve çevresine ilişkin gözlemlerini eserinde belirtmiştir. Tavernier eserinde Ağrı Dağı çevresinde birçok manastırın yer aldığını ve çok güzel bir manzaraya sahip olduğunu dile getirmiştir. Nuh peygamberin tufanı ile ilişkili olarak Ermeniler'in bu dağı Mesesusar²³ yani 'Gemi Dağı' adıyla anmakta olduğunu ve bu dağı çok kutsal saydıklarını dile getirmektedir. Ermenilerin dağa atfettiği kutsallığı Tavernier şu sözleriyle belirtmektedir;

Ermeniler bu dağı görür görmez toprağı öper, sonra gözlerini göğ'e kaldırarak haç çıkarır, birkaç dua okurlar (Tavernier, 2016).

Anadolu'ya birçok defa seyahat eden Chardin, Ağrı ve çevresinden geçerken eserinde Ağrı Dağı ve Nuh peygamberin tufanına ilişkin gözlemlerini şu şekilde belirtmiştir;

'Erivan'dan on iki fersah ötede hiç kimsenin kesin bir şekilde ispatlayamadığı, fakat herkesin bu konuda hemfikir olduğu Nuh'un Gemisinin takılıp kaldığı ünlü dağ yükseliyor. Bu dağ o denli iri ve yüksek ki hava berrak olduğunda yalnızca iki fersah ileride gibi görünüyor. Fakat yine de bundan daha yükseklerini gördüm; yanlış hatırlamıyorsam Karadeniz'den Ahıska'ya giderken geçtiğim Kafkas Dağı bahsettiğim dağdan daha yüksekti' (Chardin, 2014). Chardin'de tıpkı diğer seyyahlar gibi Nuh tufanına değinmiş lakin ifadelerinden Nuh Peygamberin gemisinin bu bölgede bulunduğuna yeterli kanıt olmadığından inanmadığı anlaşılmaktadır.

Chardin eserinde Ermenilerin inancına göre Nuh peygamberin gemisinin tufandan bu yana hala Ağrı Dağı tepesinde bulunduğuna inandıklarını ve geminin bulunduğu kısma kimsenin ulaşamayacağını belirttiklerini ifade eder. Bu düşüncelerine sebep ise Eçmiyadzin'deki Hagop ismiyle tanınan keşişin yaşamış olduğu maceradır. Söz konusu maceraya göre bu keşiş kimsenin ulaşamayacağı bu dağa tırmanıp gemiyi bulacağına ve bu yolda can vereceğine ant içmiştir. Çok defa tırmanmaya çalışarak mesafeyi yarıl原因an keşiş her uyandığında kendini dağın eteklerinde bulmaktadır. Uzun uğraşları sonucunda Tanrı keşişin dualarını kabul

²³ Masis; Ermenilerin Ağrı Dağı'na verdikleri isim (Tavernier, 2016).

ederek kendisine melekleri aracılığıyla geminin bir parçasını göndermiş ve bu dağa tırmanmanın Tanrı tarafından yasaklandığını dolayısıyla beyhude tırmanmaya çalışmamasını iletmiştir (Chardin, 2014).

Fotoğraf 16: Nuh Peygamberin gemisinin tufandan sonra battığı yerin günümüzdeki görünümü

İstek'e göre; Fransız Seyyah Chardin, seyahatnamesinde konum olarak Ağrı Dağı'na oldukça uzak olan şehirlerin bile büyük Nuh tufanı ile bağ yaratma girişiminde olduklarına değinmiştir. Bunlara örnek olarak Ağrı Dağı'na yüzlerce kilometre uzaklıkta ve Azerbaycan sınırları içerisinde yer alan Semas (Şamahı) şehri verilebilir. Yöre halkının belirttiğine göre Nuh Peygamber, tufandan hemen sonra bu bölgede kalmış ve burada üç kale inşa etmiştir. Ailesi ve oğullarıyla beraber bu bölgede yaşam sürmüşlerdir. Bu bölgeye de dolayısıyla üç kale anlamına karşılık gelen Semas (Şamahı) adı verilmiştir (İstek & İstek, 2017).

Chardin seyahatnamesinde yer alan bir diğer bilgiye göre ise şu ifadeler geçmektedir; Ağrı Dağı'nın eteklerinde Arokilvanc ismiyle anılan bir manastır yer almaktadır. Manastırın ismi olan Arokilvanc, Hristiyan bir köy ve Havarilerin manastırı anlamlarına gelmekte olup Nuh Peygamberin tufandan sonra ilk olarak burada yerleşim alanı kurduklarını ve kurbanlarını bu alanda kestiklerine inanılmaktadır. Dolayısıyla Ermenilerin bu bölgeye oldukça önem verdiği ve kutsal kabul ettikleri açıkça anlaşılmaktadır (Chardin, 2014).

Bölgeyi 1700'lü yıllarda ziyaret etmiş olan bir diğer seyyah olan Tournefort, Ağrı Dağı'nın kutsallığına ilişkin şu ifadeleri belirtmiştir;

'Adından çokça bahsettiren bu ünlü dağ bulunduğumuz yere iki günlük

uzakta bulunuyordu ne var ki sonradan bu çıplak ve karlı olan bölgeye yolculuk yapmanın imkânsız olduğunu öğrendik. Din adamları Ağrı Dağı'na tırmanın çok da önemli olmadığını tufandan bugüne dağın buzlu karlarla kaplı olduğunu ifade ediyorlardı' (Tournefort J. P., 2013). Dolayısıyla Tournefort'un dağa tırmanmasına engel olmaya uğraşmışlardı. Tournefort'ta Chardin gibi geminin bu dağda bulunduğu ihtimal vermemekte ve bu konuya ilişkin şu ifadelerde bulunmaktadır;

'Bu saf insanlar Nuh'un gemisinin burada olduğuna din kitabının bir ayetiymiş gibi inanıyorlardı' (Tournefort J. P., 2013). Gerçekten de birçok kaynakta Nuh peygamberin gemisinin burada olduğuna dair çok sayıda ifade olmasına rağmen kesin bir delil bulunmamaktadır.

Tournefort kaleme aldığı seyahatnamesinde, Ermeni rahiplerin Nuh peygamberin gemisinin kalıntılarına ulaşip ulaşamadıkları sorulduğunda katı bir şekilde geminin karlar altında gömülü kaldığını ifade ederek konuyu geçıştirdiklerini belirtmiştir. Tournefort, konakladıkları ev sahibinden kendilerini bu ünlü dağa götürecek birilerini ayarlamasını ricada bulunduklarını, ev sahibinin ise Masis Dağı'na gösterdikleri ilgiye anlam veremediğı ve neden tırmanmak istediklerini ısrarla yinelediğini ifade etmektedir. Ermeniler'in bu dağa 'Masis' ismiyle hitap ettiğini belirten seyyah uzun zahmetler sonucu vardıkları bu bölgeye oldukça yakın mesafede bulunan bu ünlü dağa tırmanmakta ısrarcı olduklarını belirttiğini ifade etmektedir. Bu ısrarların karşın kendilerini tırmanmaktan vazgeçirebilmek adına bir Patrik tarafından Hagop isimli keşişin daha önce dağa tırmanma girişiminde bulunan bir din adamının yaptığı ibadetler sonucunda Tanrı'nın kendisine bu gemiyi görme inayetinde bulunduğunu lakin ermişin tırmanışı esnasında şiddetli üşüttüğü ve hayatını kaybettiğı bir hikâye anlattığını ifade etmiştir (Tournefort J. P., 2013). Anlatılan hikâye daha önceki tarihlerde seyyah Chardin'e de anlatılmış ve seyyahların Ağrı Dağı'na tırmanmalarına engel olunmaya çalışıldığı açıkça anlaşılmaktadır.

Tüm bu olumsuz hadise ve engel olma girişimlerine rağmen Tournefort dağa tırmanma konusundaki netliğinden vazgeçmemiş ve 9 Ağustos sabahı Ağrı Dağı'na doğru yolculuğuna devam etmiştir. Tournefort, Nuh'un gemisinin bölgede olduğu görüşüne inanmadığını şu sözleriyle açıklamıştır;

Bu verimli bölgede herhangi bir zeytin ağacının varlığı söz konusu değildir

dolayısıyla Nuh'un gemisinin burada olacağı hususunda şüphelidir. Çünkü Kitab-ı Mukaddes'te belirtilene göre; Nuh Peygamber tufanın bitip bitmediğini öğrenebilmesi için bir güvercini geminin dışına yollamış ve güvercin bir zeytin dalı ile geri dönmüştür. Güvercinin zeytin ağacı ile geri döndüğü ve geminin Ağrı Dağı'na oturduğu Ermeni ve Hristiyan dünyası açısından kabul edilen bir durumdur. Dolayısıyla bu anlatılan doğruysa çevre de zeytin ağacının var olması gerekirdi[^]. Aksi halde zeytin ağacı ölümsüz bir ağaç olduğundan süreç içerisinde ortadan kalkmış olamazdı (Tournefort J. P., 2013).

1900'lü yıllarda bölge de bulunan seyyah James Bryce bölgenin kutsal kabul edilmesine ilişkin şu ifadeleri kullanmıştır;

'Ermeniler bu bölgeyi inançları gereği eski bir tapınak ve ünlü krallıklarının merkezi, Ağrı bölgesine hâkim olan ve yetkiyi elinde bulunduran kişiyi ise Doğu'nun en güçlü ve ileri görüşlü Hristiyan topluluğunun hâkimi olarak değerlendirmektedirler. Müslümanlar, Persler, Türkler, Tatarlar ve Kürtler için bölge her ne kadar Ermeniler kadar kutsal sayılmasa dahi yine de Nuh peygamberin tufanı, heybetli Ağrı Dağı'nın büyüklüğü ve konumu noktalarında hala devam eden ilgi ve merak konusudur' (Bryce, 1877).

Bölgeyi ziyaret eden ve Ağrı Dağı'nın zirvesine ilk tırmanış gerçekleştiren seyyah Friedrich W. Parrot, Ağrı Dağı'nın ve bölgenin kutsallaştırılmasına ilişkin şu görüşlerini belirtmiştir;

Dini bir bakış açısıyla, Arguri'nin her dindar Ermeni'ye hürmet edilmesi konusunda özel bir iddiası vardır. Rivayete göre Nuh'un gemiden çıktıktan ve oğulları ve beraberindeki bütün canlılarla birlikte dağdan indikten sonra bir sunak inşa ettiği yer burasıdır. O bölge şu an kilisenin bulunduğu yer olarak belirtilmektedir. Kilisenin inşası kesinlik kazanmamış, ancak yine de çok uzak bir tarihe atıfta bulunması ve ayrıca köyün Ermeni isminin bu olaya belirgin bir gönderme içermesi dikkate değer bir rastlantıdır (Parrot, 1859, s. 132-133).

Parrot aynı zamanda Ağrı Dağı'na farklı topluluk ve inançlar dahilinde farklı isimler atfedilmesine ilişkin şu sözleri ile dikkat çekmiştir;

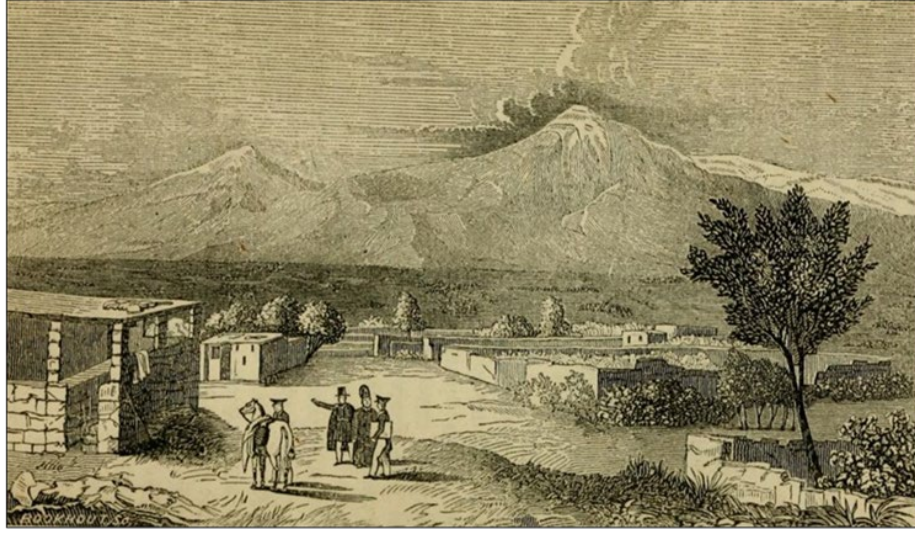
Hükümdar ile aynı adı taşıyan Türk paşalığının başkenti Bayazed, Ağrı'dan sadece yirmi mil güneyde, küçük bir köyde elde edilmesi mümkün olmayan birçok avantaj sağlıyor ve şimdiye kadar pek çok engel teşkil eden vebadan hâlâ

etkilenmemiştir. Bayazed Paşa'yı ilk ziyaretimde beni etkileyen bir durum, diğer her şeye gösterdiği ilgiye rağmen, ona Ararat'tan bahsettiğimde bana çok az sempati göstermesiydi ve bununla ilgili bazı araştırmalar yapmaya devam ettiğimde, isimle ne demek istediğimi anlamadığı için pişmanlığını dile getirdi. Daha sonra Hristiyanlar tarafından verilen ismin Türkler tarafından anlaşılmayabileceğini hatırladım ve o anda aklıma gelen Ağrı Dağı adından bahsettim. Ararat bu ismi üç bin yıldır taşıyor. Kitapların en eskisinde, Musa'nın bize bıraktığı yaratılış anlatısında, "Gemi yedinci ayda, ayın on yedinci gününde Ağrı dağlarının üzerine oturdu" diye okuyoruz' (Parrot, 1859, s. 161). (Fotoğraf 17)

Tıpkı diğer seyyahlar gibi Parrot'ta ünlü keşiş Hagop'un efsanevi tırmanış hikayesine değinmiş ve Ermeniler'in dağa tırmanma konusunda engel oluşturmaya çalıştıklarını şu sözleriyle tasdiklemektedir;

Bununla birlikte, dağın yamacında, yorgunluktan birkaç kez uyuyakaldı ve her zaman, uyandığında, uyanık çabalarıyla yukarı çıkabildiği kadar bilinçsizce aşağı indiğini gördü. Sonunda Tanrı, yorulmak bilmeyen ama sonuçsuz çabalarına acıyarak, uykusunda ona bir melek göndererek, çabalarının boşuna olduğunu, çünkü zirveye ulaşamaz olduğunu bildirdi. Yine de gayretli çabalarını ödüllendirmek ve insanlığın merakını gidermek için, ona Nuh'un gemisinin bir parçasını gönderdi. Aynı parça Echmiadzin Katedrali'nde özel ve kutsal bir kalıntı olarak korunmaktadır. Kilise tarafından onaylanan bu hikâye, Ermenilerin Ağrı'ya çıkmanın imkansızlığı konusundaki yaygın varsayımını bir inanç maddesine dönüştürüyor. (Parrot, 1859, s. 162).

Parrot eserinde Morier'in Tournefort'a yaptığı atıfa da değinmekte olup; Morier'in ikinci yolculuğunda özellikle atıfta bulunduğu Tournefort'tan söz ediyorum. "Tufandan sonra Ağrı'nın zirvesine kimse ulaşmış görünmüyor; üstelik karlı başının dik kenarları bana bu tür girişimleri boşa çıkarmaya yetiyor gibi geliyor. O azimli ve cesur gezgin Tournefort bile bunu başaramamışken, bu ülkelerin ürkek ve batıl inançlı sakinlerinin daha şanslı olmasını nasıl bekleyebiliriz? (Parrot, 1859, s. 169) Parrot, Morier'in bu sözleriyle o tarihlerde bile dağa tırmanma konusundaki imkânsızlığı dile getirmektedir.

Fotoğraf 17: Parrot' un çizmiş olduğu Ağrı Dağı görüntüsü²⁴

Bölgeye ilişkin görüşlerini belirten bir diğer seyyah olan D'aramon, Ağrı Dağı'na Nuh'un Dağı olarak ithafta bulunmaktadır. Birçok seyyah gibi D'aramon'un da Nuh peygamberin tufanıyla Ağrı Dağı'nı ilişkilendirmiş olduğunu ve geminin bu dağ üzerinde bulunduğu dair bilgiler verdiği görülmektedir. D'aramon geminin, dağın kuzey kısmında saplanmış olduğunu ve dağa yakın bir mesafede fokurdayan bir göl bulunduğunu öne sürmektedir (Gürer,2010,s43,Akt.İstek & İstek, 2017, s.252).

3.3. Seyyahların Ağrı ve çevresindeki canlı yaşamına ilişkin görüşleri nelerdir?

Seyahatnamelerde özellikle bölgenin ve Ağrı Dağı'nın canlı yaşamına dair ayrıntılar sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Seyyahların belirttiği ifadeler dikkate alındığında bölgeye seyahat eden kimi seyyahların eserlerinde bölgede karşılaştıkları canlılar hakkında görüşler belirttiği görülmektedir. Bununla beraber Ağrı Dağı'na tırmanma girişiminde bulunan kimi seyyahlar ise farklı yükseltilerde farklı canlılara rastlamış olduklarını kaleme almışlardır.

Bölgede sığırların beslendiğine dair bilgiye Marco Polo'nun şu sözlerinden ulaşılabilmektedir;

'Eriyerek aşağıya doğru akan sular aşağı kesimlerde zengin ve bol otluk alanlar oluşturur ve yaz aylarında otlaklık alanlara sığırlar gönderilir' (Brooks, 1897).

Bölgede gerçekleştirilen festivaller hakkında bilgilendirme sağlayan Tavernier

²⁴ (Parrot, 1859, s. 152).

eğlence amaçlı bölgede turna ve ördek avlandığına ilişkin şu ifadelerde bulunmuştur; *‘(...) Ermeni Kralları av eğlenceleri bilhassa turna ve ördek avlayabilmek için buraya gelmektedirler’* (Tavernier, 2016).

Tournefort’un eserinde dile getirdiği; *‘(...)yabancı arabacıların dediğine göre kimse o bölgeye gidip karlar altında izini kaybetmek istemiyordu yerli arabacılar ise kervanlarla hareket ediyor ve atlarını öyle korkunç bir alanda yormak istemiyorlardı dolayısıyla teklifimize sıcak yanaşmıyorlardı’* (Tournefort J. P., 2013). Belirtilene göre bölgede atların beslendiği ve ulaşım amaçlı vasıta olarak kullanıldıkları bilgisine ulaşılmaktadır. Yine bir diğer seyyah James Bryce’de bölgede at varlığına ilişkin görüşü şu sözleri ile desteklemektedir; *‘engebe bazı alanlarda o kadar dik ve sarptı ki bazen atlardan inip atları yönlendirmek mecburiyetinde kaldık’* (Bryce, 1877).

Yol üzerinde karşılaştığı bir Kürt topluluğuna ait çadırı şu sözleriyle betimleyen Bryce;

Yaklaşık iki mil uzakta, açık bir yamaçta ve hemen altımızda, sırtın altında yuvalanmış bir Kürt kampıydı. Dört ya da beş çadır, yeşilliklerde yan yana, alçak direkler veya kazıklarla desteklenmiş ve kara keçi kılından perdelerle örtülüydü. (...) (Bryce, 1877). Çadırın kara keçi kılından yapıldığına dair bilgiler aktaran Bryce bölge de keçi yetiştiriciliğinin varlığına dair bilgi vermektedir.

Tournefort eserinin bir diğer kesitinde Nuh peygamberin tufanın bitip bitmediğini öğrenebilmesi için bir güvercini geminin dışına yolladığı ve güvercinin bir zeytin dalı ile geri döndüğü hadisesinden söz etmektedir. Anlatılanlar doğru ise eğer o dönemlerde bölgede güvercin varlığına değinilebilir. Zira güvercinin zeytin ağacı ile geri döndüğü ve geminin Ağrı Dağı’na oturduğu Ermeni ve Hristiyan dünyası açısından kabul edilen bir durumdur (Tournefort J. P., 2013).

Tournefort Ağrı Dağı’na tırmandığı esnada bölgede kaplanlarla karşılaştığını belirterek dağın eteklerinde ve daha yukarıdaki yamaçlarındaki canlı yaşamının varlığını şu şekilde dile getirmiştir;

‘Ürkütücü bir yarık olan büyük uçurumun tepesinden (yola çıktığımız köy de buradaydı) her an siyaha çalan ve çok sert taşlardan oluşan kayaçlar koparak yuvarlanıyor ve korkunç bir gürültü çıkarıyor. Yalnızca dağın eteklerinde ve yamaçların ortasına doğru canlı bir hayvana rastlanıyor; ilk bölgede yoksul

çobanlar ve aralarında bazı kekliklerin de bulunduğu uyuz hayvan sürüleri yaşıyor; ikinci bölgede kaplanlar ve kuzgunlar bulunuyor. Dağın bütün geri kalan bölümü, daha doğru bir deyişle dağın yarısı, Nuh'un gemisinin kayaya oturduğu andan başlayarak karla kaplı ve bu kar yılın yarısından uzun bir süre boyunca kalın bulutların altında gizleniyor. Gördüğümüz kaplanlar iki yüz adım uzaklıkta durmaların karşın bizi korkutmadılar ve bizde gelip geçenleri rahatsız etmedikleri izlenimi uyandırdılar' (Tournefort J. P., 2013).

Bölgede bulunmuş olan seyyahlardan Friedrich W. Parrot da diğer seyyahlar gibi eserinin farklı kısımlarında bölge de karşılaştığı canlılar hakkında görüşlerini açıkça dile getirmiştir. Bölge de ki Ermeni köyü olarak ifade edilen Arguri'de yöre sakinlerinin geçimlerini sığır ve at yetiştirerek sağladıklarına ilişkin bilgiye eserinden ulaşılabilmektedir (Parrot, 1859, s. 132).

James Justinian Morier'in eserinden, bölgede kar solucanların çok ilgi gördüğüne şu ifadelerinden ulaşılmaktadır;

'Strabon'un Kafkasya'da var olduğundan o kadar emin bir şekilde bahsettiği ve Persler ve Ermeniler tarafından bugün Ağrı'nın karlarında var olduğuna genel olarak inanıldığı gibi, kar solucanları muhteşem görünüyor. Bize bir tane getirene tekrar tekrar ödülleri sunduk ama başarılı olamadık. Persler onları küçük beyaz bir solucan olarak temsil eder, o kadar aşırı soğuktur ki, büyük bir kâse şerbeti etkili bir şekilde soğutur' (Morier, 1818, s. 344).

Morier bölgenin canlı çeşitliliğine ve bölge sakinleri tarafından ejderhaların varlığına şu ifadeleri ile dikkat çekmektedir;

Bu bölgede yaşayan vahşi hayvanlar ayılar, küçük kaplanlar, vaşaklar ve aslanlardır. Belki de en tehlikelisi yılanlardır, bunların bazıları büyük boyutlu olup, en yüksek derecede zehirlidir. Yolculara saldıracak kadar tehlikeli olarak bilinirler. Ağrı civarında oturduğumuzda, küçük ve büyük dağ arasında Bayazid'e giden yolu bir ejderhanın ele geçirdiği ve Begulus'un yılanı gibi kervanın geçişini engellediğine dair bir hikâye yaygındı. Ağrı'nın Aras nehri kıyısındaki etekleri, içinde çok miktarda yaban domuzu bulunan geniş bataklıklarla çevrilidir. Bunlarda ve nehrin kıyısında "aynı zamanda çok büyük yabani kuş sürüleri vardır. Dağın kendisinde birçok kartal ve çok çeşitli şahinler vardır (Morier, 1818, s. 355). Morier'in ifadeleri dikkate alındığında bölgede birçok canlının yaşam sürdüğü bilgisine ulaşılabilmektedir.

3.4. Seyyahların Ağrı ve çevresinde yetiştirilen tahıl ürünleri ve bitki topluluklarına ilişkin görüşleri nelerdir?

Bölgede bulunan seyyahlar her ne kadar farklı amaçlar ile ziyaret gerçekleştirmiş olsalar dahi karşılaştıkları durumları kapsamlı şekilde kaleme almışlardır. Bölgede farklı bitki türleri ile karşılaşabilme umuduyla seyahat gerçekleştiren seyyahlar da bulunmaktaydı ve bunlardan birisi de Bitki Bilimcisi olan Joseph Piton de Tournefort'tur. 9 Ağustos sabahı Ağrı Dağına giden geniş ve göz alıcı bir ovoidan yola koyulan Tournefort, Üç Kilise (Eçmiadzin) civarında yol alırken etrafında gördüğü manzaralardan çok etkilenmiş olup hayranlığını ve bölgenin tahıl verimliliğinin oldukça iyi seviyede bulunduğuna ilişkin görüşlerini şu sözleriyle belirtmektedir;

‘Üç Kilise çevresinin bütünüyle hayranlık verici olduğunu, dünya cenneti konusunda bu kadar güzel bir fikir verebilecek başka bir yer bilmediğimi söyleyebilirim. Burasını çok verimli kılan birçok dere var ve bir defada bu kadar ürün alınan bir başka yer olabileceğinden kuşkuluyum. Her çeşit tahılın dışında, tamamı tütün ekili uçsuz bucaksız tarlalar da görülmüyor’ (Tournefort J. P., 2013).

Bölgedeki tahıl verimliliğinin bolluğuna değinen seyyah aynı zamanda bölgede yetiştirilen tahıl ürünleri arasında zeytin ağacının bulunmamasını Nuh tufanı ile özdeşleştirerek;

Üç kilisenin çevresinde ayrıca pirinç, pamuk, keten, kavun, karpuz yetiştiriliyor ve etraf güzel bağlarla dolu. Bir tek zeytin eksik Nuh'un gemisinin Ağrı Dağı'nda ya da Ermenistan'ın bir başka dağında karaya oturduğu kabul edilirse, gemiden ayrılan güvercinin zeytin dalını nereden bulduğunu bilmiyorum, çünkü çevrede zeytin ağacı hiç yok; zaman içinde yok olmuş olmalı diye düşünebiliriz, ama zeytin ağacı ölümsüz bir ağaçtır (Tournefort J. P., 2013).

Tournefort aynı zamanda Ağrı Dağı'na tırmanma girişiminde bulunmuş olup, ilk tırmanışı esnasında dağın orta kısımlarına doğru tırmanışın çok meşakkatli ve yorucu olduğunu belirtmiş olup bitki örtüsünden yoksun çıplak kumlar üzerinde denge sağlamakta güçlük çektiğini şu sözlerinden açıkça anlayabilmekteyiz;

‘‘Ağrı dağına tırmanmaya başladık; ama bu oldukça zahmetli oldu. Aralarından ancak birkaç ardıç sapı ve diken görünen kaygan kumlar üstünde tırmanmak gerekiyordu. Üç Kilise'nin güneyinde ve güneydoğusunda kalan bu dağ yeryüzündeki en kasvetli ve en nahoş görüntüleri sunuyor. Dağda ne ağaç ne de bir

ağaçlık var; Ermeni ya da Frenk manastırı ise daha da az.'' (Tournefort J. P., 2013). Dolayısıyla bölgenin yükseltisi az olan ovalarında bitki çeşitliliğinin yoğun lakin dağın yüksek kısımlarında ise bitki örtüsünün oldukça cılız olduğuna Tournefort'un eserinden ulaşabilmekteyiz.

Marco Polo'nun ifadesinden de Ağrı Dağı eteklerinin zengin ve gür otluk alanlardan oluştuğuna şu sözlerinden ulaşılabilir;

'(...) Eriyerek aşağıya doğru akan sular aşağı kesimlerde zengin ve bol otluk alanlar oluşturur ve yaz aylarında otlaklık alanlara sığırlar gönderilir (...)' (Brooks, 1897). Yine bir diğer kaynaktan elde edilen bilgiye göre ise Polo'nun bölge için dağın eteklerinde yemyeşil ve gür otlaklar yer almakta olduğunu ve bu alanların hayvan otlatılması için elzem bir bölgeyi teşkil etmekte olduğu ifadesine ulaşılmaktadır (Polo, 1979).

Evliya Çelebi ise yaptığı yolculuk güzergahında Kars Kağızman'dan geçerken Ağrı Dağı ile ilgili Kağızman'a yakın olduğunu, herkes tarafından bilinip ve beğenildiğine dair ifadelerde bulunmuştur. Aynı zamanda bu bölgenin gür otluk alanlarıyla Terekeme Türkmenleri için bir yaylak olduğunu ifade etmiştir (Çelebi, 2010, s. 216).

1900'lü tarihlerde bölge de bulunan James Bryce, bölgede karşılaştığı gül manzaralarından oldukça etkilenmiş olup şu ifadelerde bulunmuştur;

'Bu kayalık alanlarda İran'ın tüm şairlerine ilham olacak kadar çok gül vardı ve çok güzel manzaralar oluşturuyorlardı' (Bryce, 1877). Bryce, yol üzerinde karşılaştığı bir Kürt topluluğuna ait çadırını detaylıca açıkladığı eserinden bölge de saz bitkisinin ve sazlıkların var olabileceğine; *'(...) duvarlar, eğer öyle denilebilirse, hasır veya örgü sazlardan ve benzer bir saz şeridinden yapılmış bazen üzerine bir kilim veya bir bez parçası atılmış vaziyette her çadırın ortasından geçer (...)'* sözlerinden ulaşılabilir (Bryce, 1877).

Aynı zamanda huş ağaçlarının altındaki neredeyse bir yer altı köyünü andıran çadır yerleşimlerinden bahseden seyyah, yerlerin oyularak üzerine de birkaç ağaç dalı yığılmasıyla oluşturulmuş kulübelerin varlığından söz etmektedir. Dolayısıyla o tarihlerde bölge de huş ağaçlarının varlığından bahsedilebilmektedir (Bryce, 1877).

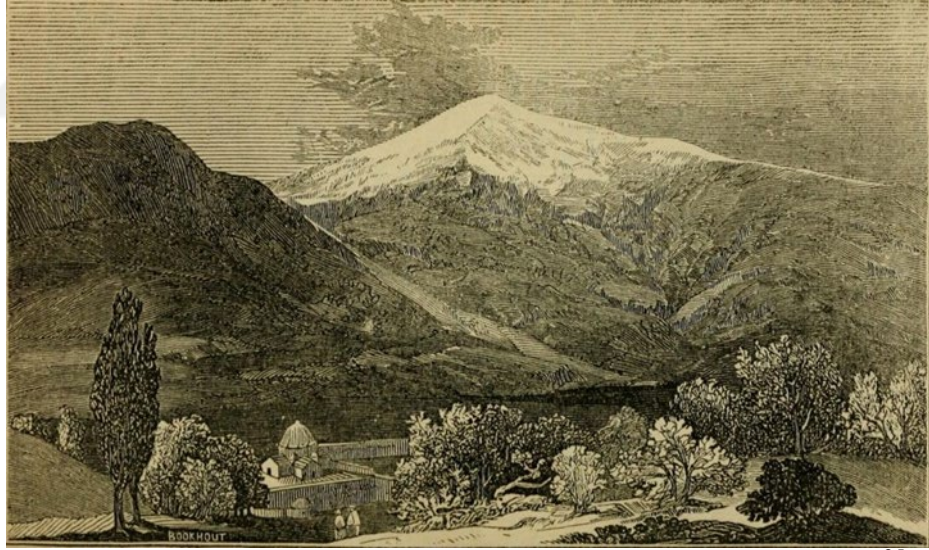
Friedrich W. Parrot'ın, Ermeni köylerinden biri olan Arguri'de bulunduğu esnada köye yakın alanlarda topoğrafik nedenlerden dolayı mısır yetiştirilemese de

bölge sakinlerinin civar köylerde yetiştirilen mısırlar ile beslendiğine ilişkin ifadesine ulaşılmaktadır. Bununla beraber soylu sınıfının köye neredeyse bitişik denebilecek yakınlıkta bir mesafede üzüm bağlarının bulunduğu da değinmektedir (Parrot, 1859, s. 132). Ağrı Dağı'na tırmanış gerçekleştirdiği seyahatinin üçüncü gününde bölgede şeftali yetiştirildiğine dair bilgiye şu sözlerinden ulaşılabilmektedir;

Üçüncü gün, sabah saat on sularında, sulu şeftaliler ve güzel bir kahvaltı ile kendimizi tazelediğimiz, ancak Ermeniler arasında tek bir hecenin ağzımızdan kaçmamasına özen gösterdiğimiz sevgili manastırımıza ulaştık (Parrot, 1859, s. 162).

Tıpkı diğer seyyahların da belirttiği Ağrı Dağı'nın eteklerinde otluk alanların varlığı ve yüksek alanlardaki cılız bitki örtüsüne ilişkin ifadeler Parrot'un eserinden de ulaşılabilmektedir;

'Denizden 11,500 fit yükseklikte olan bu ovanın hemen üzerinde Ağrı'nın eğimi çok dik bir şekilde yükselir, ancak buradan çıkış kolaydır, zemine ot ve toprak serpilir ancak, biraz daha yükseğe çıktıktan sonra, ıssız taşlık bölge yeniden başlar, sürekli buzun kenarına kadar kaybolmaz' (Parrot, 1859, s. 169). (Fotoğraf 16)

Fotoğraf 18: Parrot'un çizmiş olduğu Arhuri Köyü görülmektedir²⁵

Parrot'un çizmiş olduğu Ağrı Dağı eteklerinde bulunan Arghuri köyüne ait resimden de dağın eteklerinde yeşillik alanlar, zirvesine doğru ise cılız bitki örtüsüne sahip buzul alanlar olduğu görülmektedir.

Yine bir diğer kaynaktan elde edilen bilgiye göre Parrot'un bölge için Aras

²⁵ (Parrot, 1859)

Nehri sularının katkısıyla bol otluk alanlara sahip olduğuna ve ovalarında hayvancılığın önemli geçim faaliyetleri arasında gösterildiği bilgisine ulaşılmaktadır (Yulu, 2019).

1800'lü yıllarda bölgeden geçen Keith Edward Abbott, bölgede çok sayıda otluk alanın varlığına şu sözleriyle değinmektedir;

'(...) alanda Murat Çay'ı ve birçok küçük kolu tarafından sulanan zengin otlak alanlar ve verimli topraklar bulunmakta ama ne yazık ki bu verimli toprağı işleyecek yerli halkın bulunmayışı bölgeyi tamamen israf bir vaziyete sürüklemişti' (Abbott, 1842).

Bölge de kavun yetiştirildiğine ilişkin bilgiye James Justinian Morier'in şu sözlerinden ulaşılabilmektedir;

Bu dönemde kavun yetiştiricileri meyvelerini keserler ve genellikle Ağrı'nın karları Erivanlı çiftçiler tarafından tarlalarının ekilmesini, dikilmesi ve hasat edilmesini düzenleyen bir takvim olarak kullanılır. Bu büyük dağın toprağı, bitki örtüsüyle canlanmayan, birbirine karışmış devasa bir taş yığını gibi görünüyor (Morier, 1818, s. 344).

Seyahatnamelerde seyyahların verdikleri bilgiler ışığında geçmiş dönemlerde Ağrı ve çevresinde tahıl ürünleri, bağ ve bahçe tarımı, meyvecilik gibi temel ihtiyaçların giderilmesine yönelik tarımsal faaliyetlerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca kutsal metinlerde Nuh Peygamber'in bir güvercin ile durumu analiz etmek isterken, güvercinin zeytin dalı getirdiği belirtilmektedir. Ancak seyyahların bir kısmı Nuh'un Gemisi'nin bu bölgede olması konusunda zeytin ağacı ile bağlantı kurduğu ve bölgede bu ağaca ya da kalıntısına rastlanmadığı şeklindeki ifadeler kullandıkları dikkati çekmektedir.

3.5. Seyyahların Ağrı ve çevresinde yaşayan topluluklara ilişkin görüşleri nelerdir?

Bölgeyi farklı tarihlerde ziyaret etmiş olan seyyahlar eserlerinde, bölgede bulundukları tarihlerde farklı etnik kökene ait olan insanların aynı alanda yaşadıklarına ilişkin bilgiler verdikleri açıkça görülmektedir. Lakin bu toplulukların başında Ermeniler bulunmaktadır. Çünkü Ermeni topluluğu uzun yıllar süresince Ağrı ve civarında kendi dini inançlarına ait birçok efsanevi olay dile getirmiş ve kendilerini doğrudan Nuh peygamberin kökenlerinden gelen kutsal bir topluluk olarak görmüşlerdir. Böylelikle Nuh peygamberin gemisinin Ağrı Dağı'nda

bulunması söylemine ilişkin bölgeyi oldukça sahiplenmiş oldukları görülmektedir. Dahası bu sahiplenmeyi ileri boyutlara taşıyan Ermeniler, gelen seyyahların neredeyse tamamına kılavuzluk vazifesini yerine getirmiş olup kendi efsanelerini anlatmışlardır. Dolayısıyla her seyyahın seyahatnamesinde Ermeniler'e ilişkin kısmi de olsa yer verdikleri görülmektedir.

Konuya ilişkin Friedrich W. Parrot, bölge de Türk, Ermeni ve Tatarlar'ın bir arada yaşadıklarına ve oldukça farklı din, dil ve kökene sahip olan bu toplulukların geleneklerinin ise birbirinden oldukça farklılık gösterdiğine değinmiş olup, bölgenin bu özelliğiyle çok kültürlü bir toplum yapısına sahip olduğunu belirtmiştir (Yulu, 2019, s. 54).

Parrot, bölgedeki Ermeni toplumlarının Ağrı Dağı ve çevresini kutsal bir mekân olarak kabul ettiklerine ilişkin varsayımlarını şu sözleriyle dile getirmiştir;

'Dini bir bakış açısıyla, Arguri'nin her dindar Ermeni'ye hürmet edilmesi konusunda özel bir iddiası vardır. Rivayete göre Nuh'un gemiden çıktıktan ve oğulları ve beraberindeki bütün canlılarla birlikte dağdan indikten sonra bir sunak inşa ettiği yer burasıdır. O bölge şu an kilisenin bulunduğu yer olarak belirtilmektedir. Kilisenin inşası kesinlik kazanmamış, ancak yine de çok uzak bir tarihe atıfta bulunması ve ayrıca köyün Ermeni isminin bu olaya belirgin bir gönderme içermesi dikkate değer bir rastlantıdır' (Parrot, 1859, s. 132). Ağrı bölgesinde yaşayan Ermeni toplumlarının sayısının diğer topluluklara nazaran fazla olduğu görüşünü Keith Edward Abott'un şu sözleri de desteklemektedir;

'Bu küçük yer yaklaşık 50'si Ermenilere ait olan toplamda 150 veya 200 ev içerebilir' (Abbott, 1842). Bölgedeki farklı etnik kökene sahip topluluklara ilişkin görüşlerini şu sözleri ile devam ettirmiştir; *"Bu ovanın ıssız görüntüsünün birincil nedeni Ermenilerin Rus ordularından ayrılmasıydı. Çoğu göçmen evlerine geri döndü ancak birçoğu Temir, Bayezid Paşa ve Kürt kabilelerin zulmünden kaçmak için ülkeyi tekrardan terk etmişlerdi* (Abbott, 1842).

Eserinde Ermeni toplumlarına ait ifadeler bulunduran bir diğer seyyah ise James Justinian Morier olup Ermenilerin sözlerine itibar edilebilecek toplumlar olduklarına şu sözleriyle değinmiştir;

(...) bu uçurumda biriken buzun ilerleyişini izleyen Ermeniler, ilkinde eşit boyutlarda bir başka kütlenin kısa süre sonra dağdan ayrılarak uçuruma

yuvarlanacağını umarlar. Deneyim onlara bu düşüşün yirmi yıllık bir aradan sonra gerçekleştiğini öğretti; Ararat'ı en kutsal bir yer olarak gördükleri ve dolayısıyla gözlemlerinde sık ve düzenli oldukları için, onların tanıklığına biraz itibar edilir' (Moriier, 1818).

Konuya ilişkin Ağrı çevresinin güney kısmındaki ovalardan birinin üzerinde ana yola bir buçuk mil mesafede insan yapımı olduğu varsayılan bir tepecik fark eden Jean Baptiste Tavernier, tepeciğin üzerindeki yıkıntıların bir kale olduğunu öğrenmiş ve Ermeni Kralları av eğlenceleri bilhassa turna ve ördek avlayabilmek için buraya gelindiğini ifade etmiştir. Nuh peygamberin tufanı ile ilişkili olarak Ermenilerin Ağrı Dağı'nı, Mesesusar²⁶ yani 'Gemi Dağı' adıyla anmakta olduğunu ve bu dağı çok kutsal saydıklarını dile getirmektedir (Tavernier, 2016, s. 79).

Bölge de aynı zamanda Türkler' in yaşadığına ilişkin bilgiye ve Ağrı Dağı'na diğer toplulukların aksine farklı bir isimle hitap ettiklerine seyyahın şu sözlerinden ulaşılabilmektedir;

Aynı adı taşıyan Türk paşalığının başkenti Bayazed, Ağrı'dan sadece yirmi mil güneyde, küçük bir köyde elde edilmesi mümkün olmayan birçok avantaj sağlıyor ve şimdiye kadar pek çok engel teşkil eden vebadan hâlâ etkilenmemiştir. Bu şahsı ilk ziyaretimde beni etkileyen bir durum, diğer her şeye gösterdiği ilgiye rağmen, ona Ararat'tan bahsettiğimde bana çok az sempati göstermesiydi ve bununla ilgili bazı araştırmalar yapmaya devam ettiğimde, Ararat ismiyle ne demek istediğini anlamadığı için yakındığını dile getirdi. Daha sonra Hristiyanlar tarafından verilen ismin Türkler tarafından anlaşılmayabileceğini hatırladım ve o anda aklıma gelen Ağrı Dağı adından bahsettim (Parrot, 1859, s. 134).

Bununla beraber bir diğer kaynaktan elde edilen bilgiler ışığında, seyyah Charles Texier'in bölgede yaşanan, Rusların Bayezid'i işgal ettiği ve Osmanlı-Rus Savaşlarına ait ifadelerinden de bölgedeki Türk toplumlarının varlığına ulaşılabilmektedir (Kaya H. , Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848), 2018).

İran seyahati esnasında Türk-İran sınırından geçen James Justinian Morier, Ağrı bölgesine yaklaşınca Bayezid'te bulunan İbrahim Paşa'nın vekilini havadislerden haberdar etmek istemiş lakin İbrahim Paşa o tarihte Kürtler üzerine bir

²⁶ Masis; Ermenilerin Ağrı Dağı'na verdikleri isim (Tavernier, 2016).

sefere çıkmış olduğundan bölgede vekaleten bulunan yönetici kendilerini şehre ve yakınlarına kabul edemeyeceklerini ifade eden seyyahın ifadelerinden bölgede Kürt toplumlarının varlığından söz edilebilmektedir. Aynı zamanda seyyahın eserinin birkaç farklı kısmında Kürt topluluklarına ilişkin şu ifadeler bulunmaktadır;

‘Daha önce Ağrı Dağı’nın zirvesine ulaşabilecek olan kişilere büyük ödüller teklif edilmişti, ancak dağın eteklerinde yaşayan birçok Koord bunu denemiş olsa da hepsi eşit derecede başarısız oldu (Morier, 1818, s. 344). Seyyah bu ifadelerine ek olarak Kürtlerin bölge de eşkıyalık ve yağmacılık faaliyetleri gerçekleştirdiklerine de dikkat çekmiştir.

Evliya Çelebi, seyahatnamesinde Ağrı çevresinde yer alan Şuşik Kalesi’nden söz etmektedir. Bu kale Ağrı sınırları içerisinde ve Hamur ilçesinde bulunmaktadır. Çelebi, Şuşik Kalesi’ne ilişkin şu ifadeleri kullanmıştır;

Kürt dilinde Şuşik Kalesi bulunduğu yüksek dağın ismidir. Lakin Sultan Hasan oğlu Ziyaeddin yapısıdır. Gökyüzüne doğru baş çekmiş bir yalçın kayanın en yüksek zirvesinde dörtgen şekilli küçük bir kaledir. Ama ani ölüm yeridir’. Evliya Çelebi’nin bu söyleminden bölge de Kürt toplumlarının varlığına ulaşılabilmektedir (Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 2010).

Bölge de Kürt topluluklarının yaşam sürdüğünü dile getiren Sidney Withman aynı zamanda bir Kürt aşiret liderinin evinde konakladığını şu sözleriyle tasdiklemektedir;

‘Bir sabah bir Kürt aşiret önderinin misafiri olarak kaldığımız yeraltı kulübesinden ayrılırken 17.000 kadem yükseklikteki heybetiyle aniden bulutların arasından kendini gösteren Ağrı Dağı tam önümüzde belirdi. Haritamıza baktığımızda burası seyahatimizin doğu bölümdeki en uç kısmını oluşturuyordu ve Ağrı Dağı ise 40 milden uzak mesafede olamazdı’ (Whitman, 2017).

Bölge de ki Kürt, Ermeni ve Türk topluluklarına değinen Bir diğer seyyah ise Moritz Wagner’dır. Wagner’in şu sözlerinden bölge de birden fazla topluluğa ait insanların beraber yaşadığına ulaşılmaktadır;

Bir dönemler Ermenilerin yaşam sürdüğü taş kulübelerinin yanından geçerken kara çadırları içerisinde oturan Koord (Kürt) çobanlarıyla selamlaştık neyse ki başımıza herhangi kötü bir hadise gelmedi. Yüksekçe bir geçidin üst tarafına Bajasid’in (Beyazıd) mermer kayaları yan tarafımızda yer alırken heybetli Ağrı

bütün ihtişamıyla karşımızda duruyordu. Arka tarafımızda buzul sıradağları bulunuyordu ve çok az ilerleyince Türk sınır kasabasına ayak basmıştık. Bajasid'e yaptığım ikinci ziyaretimde Koordlar (Kürtler) tarafından öldürülmekten bir kayaya tırmanarak saklandığım herhangi bir mağara vasıtasıyla son anda kurtulmuştum (Wagner, 1856). 19.yüzyılda Ağrı ve çevresine seyahat gerçekleştiren Wagner; *Travel in Persia, Georgia and Koordistan* adlı eserinde tıpkı Morier gibi o dönemlerde bölgede bazı aşiret gruplarının eşkıyalık eylemleriyle bölge hakkında olumsuz görüşler oluşmasına neden olduklarını belirtmiştir (Wagner, 1856). Yol üzerinde karşılaştığı bir Kürt toplumuna ait çadırı betimleyen seyyah James Bryce'in eserinden de bölge de Kürtlerin yaşam sürdürdükleri anlaşılmaktadır (Bryce, 1877, s. 246). Bryce, o dönemlerde bu bölgede Kürtler tarafından gerçekleşen eşkıyalık olaylarının çok yoğun olduğunu şu sözleri ile tasdiklemektedir;

'1828'den önce, İran, şu anda Ararat'ın Rus tarafı olan topraklarının tamamına sahipken, Serdarbulak Ovası, Bayazid'e bu yoldan geçmeye çalışan yolcuları öldürmekle kalmayıp, bu bölge hırsız Kürtlerin düzenli bir kalesi olarak kullanılmaktaydı. Hırsız Kürtler ovanın köylerini ve dağın iki yakasından geçen biri Tiflis ve Erivan'dan Tavriz'e (Tebriz), diğeri Trabzon ve Erzurum'dan aynı yere kadar uzanan iki ticaret yolunu sürekli yağmalanmıştı' (Bryce, 1877, s. 247). Aynı zamanda Bryce'in bu sözlerinden bölge de İranlıların da hakimiyet kurmuş oldukları bilgisine ulaşılmaktadır (Bryce, 1877, s. 247).

Bryce, bir dönem Sardar isminde birinin bu bölgeye yerleştirdiği Ermeni topluluğunun yaşadığı bir köyün hikayesinden söz etmektedir. Süreç içerisinde eski gücünü kaybeden Sardar'ın sonraki süreçlerde bölgeyi terk ettiğine değinilmektedir;

'Sardar veya Sirdar, Anglo-Hintlilerin aşına olduğu bir isim, general veya vali anlamına gelir ve Erivan'ın Pers valisinin unvanıydı. Sardar-bulakh bu nedenle Sardar'ın kuyusu olarak tercüme edilir' (Bryce, 1877, s. 247). Bölge de Kazak toplumların yaşadığına da Bryce'in şu sözlerinden ulaşılmaktadır;

'Kürt ve Kazak toplumlarının yerleşim alanı olarak burayı tercih etmesinin nedeni içilebilir su kaynağının var olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü Serdarbulakh bölgesine yakın ve su kaynağına sahip dört saat uzaklıkta yer alan Arguri²⁷ vadisi hariç bir kaynak bulunmamaktadır' (Bryce, 1877, s. 247).

²⁷Ağrı ili sınırlarında yer alan ve şimdiki adıyla Ahuri Köyü. (Yulu, 2019)

Bryce, bölgedeki Müslümanlar, Persler, Türkler, Tatarlar ve Kürtler için bölgenin her ne kadar Ermeniler kadar kutsal sayılmasa dahi yine de Nuh peygamberin tufanı, heybetli Ağrı Dağı'nın büyüklüğü ve konumu noktalarında hala devam eden ilgi ve merak konusu olduğunu dile getirmiştir (Bryce, 1877, s. 249).

Ağrı ve çevresinde bir müddet kalan seyyah Pierre- Amedee Jaubert, ülkesine geri döndüğünde Osmanlı halkı için birtakım ifadelerde bulunmayı da ihmal etmemiştir. Birkaç kez İstanbul'da bulunan Jaubert genç seyyahlara Osmanlı topraklarına gitmelerini önermiş ve özellikle ilmi araştırmalar hususunda her türlü desteğin sağlandığını ve çokça konuksever olduklarını belirtmiştir (Eyice, 2001).

1252'li tarihlerde bölgede bulunmuş olan seyyah Wilhelm von Rubruck'da eserinde Ermeni Keşiş Hagop'un hikayesine değinip Ermeni toplumlarının bölgeyi inançlarıyla bütünleştirdiklerine değinmiş olup dağa tırmanmaya engel oluşturdıklarına değinmiştir (Rubruck, 1941, s. 270).

Bölgede gözlem gerçekleştiren bir başka seyyah olan Jean Chardin'in gözlemlerini yansıttığı Ağrı Dağı'na farklı topluluklar tarafından farklı isimler ile anıldığı hususuna değinerek;

'Türkler bu dağa yüksek ve çok ağır anlamına gelen 'Aghri Dagh diyorlar. Ermeniler ve İranlılar ise ona 'Macis'²⁸ diyorlar' (Chardin, 2014, s. 271). Chardin eserinde Ermenilerin inançlarıyla, Nuh peygamberin tufanını bütünleştirdikleri ve neredeyse çoğu seyyaha anlatılan Hagop isimli Ermeni keşişin hikayesine de yer vermiştir (Chardin, 2014). Chardin, seyahatnamesinde yer alan bir diğer bilgiye göre ise şu ifadeler geçmektedir; Ağrı Dağı'nın eteklerinde Arokilvanc ismiyle anılan bir manastır yer almaktadır. Manastırın ismi olan Arokilvanc, Hristiyan bir köy ve Havarilerin manastırı anlamlarına gelmekte olup Nuh Peygamberin tufandan sonra ilk olarak burada yerleşim alanı kurduklarını ve kurbanlarını bu alanda kestiklerine inanılmaktadır. Dolayısıyla Ermeniler bu bölgeye oldukça önem vermekte ve kutsal kabul etmektedirler (Chardin, 2014, s. 273).

Bölgeyi ziyaret eden ve Nuh peygamberin gemisinin Ağrı Dağı zirvesinde bulunduğu inanmayan seyyah Joseph Piton de Tournafort'ta Ermeni toplumlarına ilişkin birçok söyleme seyahatnamesinde yer ayırmıştır. Aynı zamanda Ermenilerin bölgeye ilişkin paylaştıkları hikayelerin yanı sıra dağa tırmanmaya gönüllü kişilerin

²⁸ Masis (Chardin, 2014, s. 271).

tırmanışlarına çeşitli şekillerde engel olmaya çalıştıklarına da değinmiştir. (Tournefort J. P., 2013).

Ağrı ve çevresini ziyaret eden seyyahların metinlerinden bölgede yaşayan topluluklarla ilgili değerlendirmeler olduğu dikkati çekmektedir. Seyahatnamelerden elde edilen verilere göre bölgede Türkler, Kürtler, Ermeniler, Persler, Kazak Türkleri ve Tatarların yaşadığı anlaşılmaktadır.

3.6. Seyyahların Ağrı ve çevresinin topoğrafya özelliklerine ilişkin görüşleri nelerdir?

Eserleri incelenen seyyahların bazıları Ağrı ve çevresinin topografik özelliklerine ilişkin bilgiler kaleme almışlardır. 5137 m yüksekliği ile Türkiye'nin en yüksek dağının bir bölümünü içerisinde bulunduran Ağrı ili düzlük ve geniş ovalarının yanı sıra oldukça yüksek ve sarp alanlara sahiptir.

Ağrı Dağı'nın diğer Ermenistan dağlarından farklı olarak yamaçlarının orta noktasından zirveye kadar sürekli karlarla kaplı olduğunu belirten Tavernier, söz konusu dağın civardaki tüm dağlardan daha yüksek olduğunu şu sözleriyle belirtmiştir;

'İlk seyahatim sırasında beş gün boyunca bu dağı görmüştüm' dolayısıyla geniş ve düz bir ovada yükselen Ağrı Dağı'nın kendisinden beş gün uzaklıkta dahi görülebildiği anlaşılmaktadır. Bu yoldan birçok defa geçtiğini belirten Tavernier sadece üç defa dağın yüksek kısımlarını gözlemleyebilmiş ve dağın orta kısmından zirveye olan kısmının üç veya dört ay boyunca bulutlar arasında kaybolduğunu dile getirmiştir (Tavernier, 2016). Yine yol güzergahı üzerinde kuzey yamaçlarda doğup Aras'a karışan Arpasu nehrinden geçen seyyah nehrin sularının Karabağlar'ın yarım mil aşağısında donup taşlaştığını belirterek şu ifadeleri eklemiştir;

'Çayın suyu çok tatlı ve hiç de kötü bir tadı yok; bununla birlikte, çevredeki köylüler suyu içmekte zorlanıyorlar, hatta tarlalarını da bu suyla sulamak istemiyorlar. Ermeniler, Nuh'un oğlu Sam'ın bu çayın doğduğu kayayı kazdığını, kaynağından dört-beş mil ya da kervansaraya iki mil kadar uzaklıkta çayın Aras'a kavuştuğunu söylüyorlar' (Tavernier, 2016).

Evliya Çelebi, bölge sınırları içerisinde yer alan insan yapımı bir kalenin üzerinde yer aldığı yüksek bir kayaya ilişkin şu sözleri eserine yansıtmıştır;

Kürt dilinde Şuşik Kalesi olduğu yüksek dağın ismidir. ... Gökyüzüne doğru

baş çekmiş bir yalçın kayanın en yüksek zirvesinde dörtgen şekilli küçük bir kaledir... (Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 2010). Evliya Çelebi'nin ifadesinden de bölgede oldukça yüksek ve sarp kayalıkların var olduğu anlaşılmaktadır.

Anadolu'ya birçok defa seyahat eden Chardin, Ağrı ve çevresinden geçerken Ağrı Dağı'nın yükseltisine ilişkin şu ifadelerde bulunmuştur;

'(...) Bu dağ o denli iri ve yüksek ki hava berrak olduğunda yalnızca iki fersah ileride gibi görünüyor (Chardin, 2014). Bununla birlikte Chardin dağın yüksekliği ile bağlantılı olarak *'Türkler bu dağa yüksek ve çok ağır anlamına gelen 'Aghri Dagh diyorlar'* ifadelerini eklemiştir (Chardin, 2014).

Tournefort Ağrı Dağı'nın yüksekliği için; *Ağrı Dağı'nı yüksek gösteren olgu, görülebilecek en geniş ovalardan birinin ortasında kelle şekeri biçiminde yükselmesidir, yüksekliğini üzerini örten kar miktarıyla da ölçmemek gerekir, çünkü kar Ermenistan'ın en küçük tepelerinde yazın en şiddetli olduğu dönemlerde bile vardır'* şeklinde ifade etmiştir (Tournefort J. P., 2013).

Tournefort gözlemleri sonucunda bölgede birçok dere yatağının varlığına değinip verimli ve sulak bir alan olduğunu şu ifadeleri ile belirtmektedir;

(...) Burasını çok verimli kılan birçok dere var ve bir defada bu kadar ürün alınan bir başka yer olabileceğinden kuşkuluyum. Her çeşit tahılın dışında, tamamı tütün ekili uçsuz bucaksız tarlalar da görülüyor (Tournefort J. P., 2013). Dağa tırmanma konusunda oldukça hırslı olan seyyah Ağrı Dağı'nın dört mil uzağından geçen Aras Nehri'ni ve heybetli dağı görünce yorgunluğunun geçtiğini kaleme almıştır. Ağrı Dağı'na ilk tırmanışı gerçekleştiren Tournefort tırmanışın çok meşakkatli ve yorucu olduğunu belirtmiştir. Dağın yüzeyinin çıplak kumlardan oluştuğunu dolayısıyla üzerinde denge sağlamakta güçlük çektiklerini dile getirmiştir. Tırmanışı esnasında seyyahın *'Ürkütücü bir yarık olan büyük uçurumun tepesinden (yola çıktığımız köy de buradaydı) her an siyaha çalan ve çok sert taşlardan oluşan kayaçlar koparak yuvarlanıyor ve korkunç bir gürültü çıkarıyor* (Tournefort J. P., 2013) ifadesinde bölgedeki kayaçların siyaha çalan ifadesiyle bazaltlardan oluştuğuna ilişkin bilgi vermektedir.

Charles Texier, Anadolu toprakları üzerinde yer alan Beyazid bölgesine ayak bastığında Bayezid Kalesi'ne tırmanışı esnasında insanın hüznü ve dehşete

kapıldığını dile getirmekteydi. Bununla beraber Rusların Bayezid'i rahatlıkla işgal ettiğini Osmanlı-Rus Savaşları akabinde sarayın aşağı bölümlerinin hasar gördüğünü ve yıkım sonucunda insani izlerden eser kalmadığını ifade etmiştir (Kaya H. , Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848), 2018).

Whitman, bölgenin yüksek ve engebeli yapısına ilişkin '*İçinde olduğumuz bölgenin yükseltisi tahminen 6000 ila 7000 kadem²⁹ civarında olmalıydı dolayısıyla gökyüzünün berraklığı da dikkate alındığında kamp yaptığımız bölge bu devasa cüsseli dağın ana hatlarını fark etmemize olanak sağlamıştı. Seyahatimiz boyunca gördüğümüz diğer dağlardan farklı biçimde Ağrı Dağı; geniş düzlükler arasında tek başına koniler oluşturarak yükseliyordu*' (Whitman, 2017) sözleriyle tıpkı diğer seyyahlar gibi Ağrı Dağı'nın yüksekliği hakkında bilgiler sunmaktadır.

Bir dönemler Ermenilerin yaşam sürdüğü taş kulübelerinin yanından geçen Wagner; (...) *Yüksekçe bir geçidin üst tarafına Bajasid'in mermer kayaları yan tarafımızda yer alırken heybetli Ağrı bütün ihtişamıyla karşımızda duruyordu. Arka tarafımızda buzul sıradağları bulunuyordu* (Wagner, 1856).

Seyyah William Rubruck ise topoğrafik yapı ile ilgili olarak şu ifadeleri kullanmıştır: *Söylenene göre bulunduğumuz şehrin yanında üzerinde Nuh'un gemisinin yer aldığı, tabanlarında Araxes (Aras) nehri akan biri diğerinden büyük olan iki dağ bulunmaktadır.* Rubruck eserinde bu dağa tırmanış gerçekleştirilebilmesi noktasında şu sözlerini belirtmiştir; *Bu dağa birçok kişi tırmanmaya çalışmış lakin kimse tırmanmayı başaramamıştır*' (Rubruck, 1941). Diyerek dağın yüksekliğine ilişkin su sözleri eklemiştir; *'Bu dağ bana insanların tırmanamayacağı kadar yüksek görünmedi'* şeklinde görüşünü ifade etmiştir.

Çoğu seyyahın da belirtmiş olduğu gibi bölge arazisinin bazı kısımlarının oldukça engebeli alanlar olduğuna James Bryce'ın eserindeki şu ifadelerinden ulaşabilmekteyiz;

Ağrı Dağı'nın etrafında güneye doğru yolumuza devam ettik, dağın yan taraflarından aşağıya inen siyah kayalık sırtlardan birkaçını ölçeklendirdik, engebe bazı alanlarda o kadar dik ve sarptı ki bazen atlardan inip atları yönlendirmek mecburiyetinde kaldık (Bryce, 1877).

Seyyahlar tarafından kaleme alınan seyahatnamelerdeki Ağrı ve çevresi ile

²⁹ Uzunluk ölçü birimi olarak kullanılır (ayak, adım).

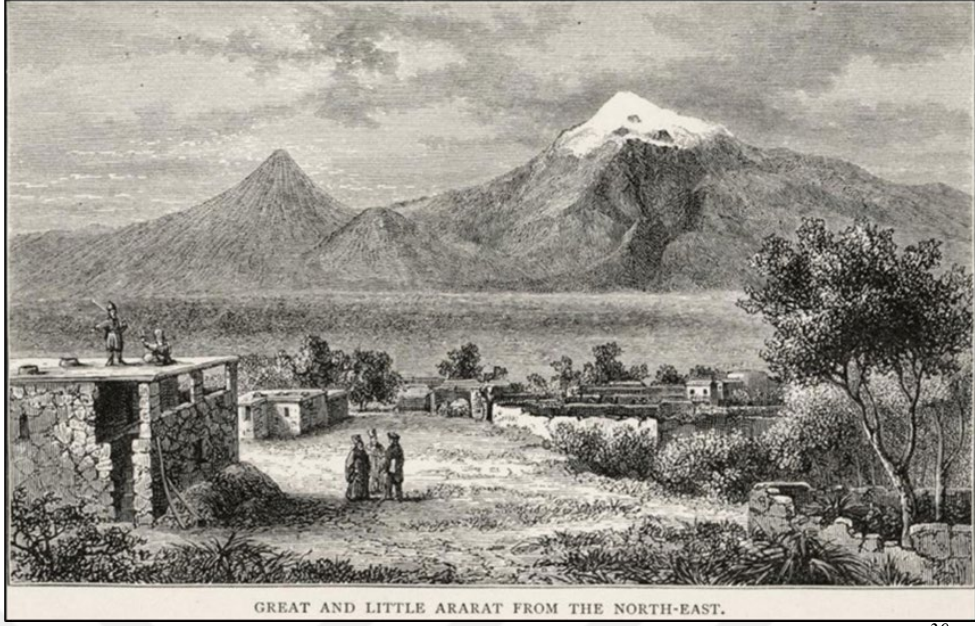
ilgili olan bölümlerde yeryüzü şekilleri değerlendirmelerinin genellikle Ağrı Dağı hakkında olduğu dikkat çekmektedir. Özellikle de dağın yüksekliği ve bazalt kayalar barındırdığı ifadeleri öne çıkan ifadelerdir.

3.7. Seyyahların Ağrı ve çevresinin kültürel özelliklerine ilişkin görüşleri nelerdir?

Bölgede geçirdikleri süre zarfında bölge sakinleri ile yakın ilişkilerde bulunmuş olan seyyahlar, bölgede karşılaştıkları kültürel öğelere ilişkin görüşlerini paylaşmaktan da geri durmamışlardır. Seyahati esnasında karşılaştığı insan yapımı olduğu varsayılan bir tepe fark eden Tavernier, tepeliğin üzerindeki yıkıntıların bir kale olduğunu ve Ermeni Krallarının bu alanda bir takım av eğlenceleri düzenlediklerini ve özellikle de turna ve ördek avlayabilmek için buraya geldiklerini belirtmiştir (Tavernier, 2016, s. 79).

Seyyah James Bryce, bölgeden geçerken karşılaştığı Kürt topluluklarından birine ait olan çadırı eserinde detaylı bir şekilde kaleme almıştır. Çadırın inşasından yola çıkarak çadırın iç bölgelerinin dışardan bakan bir kişi tarafından rahatlıkla görülebileceğine değinerek bölge halkının mahremiyet görüşlerine ilişkin görüşlerini de dile getirmekten geri kalmayan seyyah James Bryce çadıra ilişkin görüşlerini şu şekilde detaylandırmıştır; (Fotoğraf 17)

Yaklaşık iki mil uzakta, açık bir yamaçta ve hemen altımızda, sırtın altında yuvalanmış bir Kürt kampıydı. Dört ya da beş çadır, yeşilliklerde yan yana, alçak direkler veya kazıklarla desteklenmiş ve kara keçi kılından perdelerle örtülüydü. Uçlar bu kazıkların tepelerine gevşek bir şekilde tutturulmuş ve merkez çapraz direkler üzerinde yükseltilmiş. Duvarlar, eğer öyle denilebilirse, hasır veya örgü sazlardan ve benzer bir saz şeridinden yapılmış bazen üzerine bir kilim veya bir bez parçası atılmış vaziyette her çadırın ortasından geçer ve kadınların dairesini erkeklerinkinden ayrılmasını sağlar. Bu durum mahremiyetten çok biçim uğruna yapılmış gibi çünkü çadırın her köşesi dışarıda duran bir kişi tarafından açıkça görülebilir (Bryce, 1877, s. 246).

Fotoğraf 19: Ağrı Dağı Eteğinde yer alan yerleşim alanına ait görsel³⁰

Daha sonra bu toplulukla iletişime geçen seyyah ve arkadaşlarına yorgun ve susuz gördükleri için soğuk bir tas ikram etmişlerdir. Tasın içerisinde su ile karıştırılmış süt olduğunu belirtmekte olan seyyah şu ifadeleri kaleme almıştır;

Bu ülkelerde sıkça içilen bir içecek ve bir İsviçre Chaletinin taze sütünden daha az lezzetli olsa da onu ferahlatıcı bulduk (Bryce, 1877, s. 246). Aynı zamanda huş ağaçlarının altında bulunan ve bir yer altı köyünü andıran çadır yerleşimlerinden bahseden seyyah, yerlerin oyularak üzerine de birkaç ağaç dalı yığılmasıyla oluşturulmuş kulübeler olarak dile getirmiştir

Pierre Amedee Jaubert ülkesine geri döndüğünde Osmanlı halkı için birtakım ifadelerde bulunmayı da ihmal etmemiştir. Genç seyyahlara Osmanlı topraklarına gitmelerini önermiş ve bilhassa ilmi araştırmalar hususunda her türlü desteğin sağlandığını ve çokça konuksever olduklarını belirtmiştir (Eyice, 2001).

Friedrich Parrot ise bölgenin nüfusu ve evlerin mimari yapısına ilişkin birtakım ifadelerde bulunmuş olup şu sözleriyle dile getirmektedir;

‘Rotayı Ağrı Dağı’nın en nadide olan Ermeni köyü Arguri’ye yöneltmiştik. İyi inşa edilmiş bir kilisesi, kendi papazı ve bir köyün yaşlısı veya saygın durumdaki bir şefi olan yaklaşık 175 aileyi içeriyor. Bütün evler taştandır ve doğu geleneğine uygun olarak düz çatıları, kil ile kaplanmış harçtan, pencere yerine hava ve ışığın girmesi

³⁰ (Bryce, 1877)

için delikler ve taş duvarlarla çevrili avluları vardır' (Parrot, 1859, s. 131).

Bölge nüfusuna ilişkin Keith Edward Abott ise şu ifadeleri kaleme almıştır; *'Toprakkale'de üzerinde topraklarını taçlandıran bir küçük kale bulunmaktaydı. Bu küçük yer yaklaşık 50'si Ermenilere ait olan toplamda 150 veya 200 ev içerebilir (Abbott, 1842).*

Beyazıt bölgesine varan John Murray bölgenin nüfusu ve ekonomik durumuna ilişkin birtakım söylemlerde bulunmuştur. Beyazid'in yukarı kesiminde yer alan ve adının Aksaray olarak bilinen bir paşa sarayının bulunduğunu lakin sarayın çok tahrip edildiğine ilişkin bilgiler paylaşmıştır. Muazzam görünümlü bu sarayın süreç içerisinde yaşanan depremler ve Rus işgallerine uğraması sebebiyle oldukça harap halde bulunduğunu belirtmiştir. Kasabanın ekonomik durumuna ilişkin oldukça fakir durumda bulunduğunu kasaba da yer alan pazarın ise çok kötü vaziyette bulunduğuna dikkat çeken Murray kasaba nüfusunun kabaca olarak 20.000 olduğunu tahmin ettiğini not etmiştir. Bölgeye ilişkin son olarak hanların durumunun iyi olduğunu İran üzeri seyahat gerçekleştiren seyyahların bu hanlardan sıklıkla faydalandığını yazmıştır (Murray, 1854).

4. SONUÇ

Belirli bölgeler veya dönemlere ait bilgilerin incelenmesi ve günümüze aktarılmasına ışık tutan seyahatnameler diğer disiplin alanlarında olduğu gibi Coğrafya tezlerinde de sıklıkla başvurulmuş kaynaklardır. Birçok çalışmada olduğu gibi bu çalışmada da seyyahların görüşlerinden bir yerleşim alanı birçok yönüyle ortaya konularak anlatılmıştır. Çok uzun dönemler süresince zengin kültürel değerleri ve geniş toprak sınırlarıyla Osmanlı İmparatorluğu, Batılı seyyahların ilgisini her daim cezbetmiştir. Seyyahların ilk etapta İstanbul ile sınırladıkları seyahatleri süreç içerisinde imparatorluğun her bölgesine yayılmaya başlamıştır. Macera sever seyyahların doğu bölgelerine gerçekleştirdiği ziyaretler ise özellikle XIX. yy. tarihlerinde ivme kazanmıştır. İmparatorluğun doğu sınırında yer alan ve bir geçit bölgesi olarak değerlendirilen Ağrı ve çevresi seyyahların yol güzergahında bulunması nedeniyle birçok seyyahın uğrak yerlerinden biri olmuştur.

Her biri neredeyse yüzyıllar öncesinde bölgede bulunmuş olan seyyahların Ağrı ve çevresine ilişkin çeşitli görüş ve gözlemleri oldukça önem arz etmektedir. Seyyahlar bölgenin tarihi, kültürel değerleri, canlı yaşamı, gündelik olayları, toplumsal, dini ve topoğrafik yapısına ilişkin oldukça önem arz eden bilgiler sunmaktadırlar. Bununla beraber seyyahların eserlerinde üçüncü şahıslardan elde ettikleri bilgilere de sık sık yer verildiği görülmektedir. Söz konusu elde edilen bilgilerin öneminin bilincinde olarak Ağrı ve çevresine ilişkin görüşlere eserinde yer ayıran on altı seyyahın eserleri üzerine çalışma gerçekleştirilmiştir.

Seyyahların Ağrı ve çevresinin iklim özelliklerine ilişkin görüşleri nelerdir?

Seyyahların Ağrı ve çevresinin iklim özelliklerine dair görüşleri dikkate alındığında Ağrı Dağı'nın zirvesinin sürekli karlarla kaplı olduğu ve doruk noktasının bulutlar arasından neredeyse görünmediği ifadeleri ile karşılaşılacaktır. Görüşleri incelenen seyyahların hemen hepsi bölgedeki yoğun kar yağışı ve kalıcı kar sınırına ilişkin gözlemlerini kaleme aldıkları görülmektedir.

Seyyahların Ağrı ve çevresinde yaşayan topluluklara ilişkin görüşleri nelerdir?

Seyyahların görüşleri analiz edildiğinde uzun dönemler boyunca bölgede birçok farklı etnik kökene sahip toplulukların beraber yaşamış olduğu bilgisine ulaşılmış olup bu toplulukların en baskın olanının ise Ermeniler olduğu dikkat

çekmektedir. Bununla beraber Ermeniler' in bölgeyi inançları gereği kutsallaştırdığı ve bir takım efsanevi olay dile getirdikleri görülmekle beraber Hagop isimli keşişin başından geçen kutsal maceraya incelenen eserlerde detaylıca yer verildiği görülmektedir. Dolayısıyla bu bilgiler ışığında Ermeniler' in Nuh peygamberin gemisinin Ağrı Dağı'nda bulunması söylemine ilişkin bölgeyi oldukça sahiplenmiş oldukları ve bölgede kılavuzluk görevini üstlendikleri açıkça anlaşılmaktadır. Seyyahların görüşleri dikkate alındığında hem bölgedeki yerliler hem de civarda yaşayan toplumlar tarafından Ağrı Dağı ve çevresinin kutsallaştırılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Konuya ilişkin Friedrich W. Parrot, bölge de Türk, Ermeni ve Tatarlar'ın bir arada yaşadıklarına ve oldukça farklı din, dil ve kökene sahip olan bu toplulukların geleneklerinin ise birbirinden oldukça farklılık gösterdiğine ilişkin ifadelerde bulunduğu görülmektedir. Seyyahların bu ifadelerine ek olarak Kürtlerin bölge de eşkıyalık ve yağmacılık faaliyetleri gerçekleştirdiklerine de dikkat çekmiştir. Bölgedeki Müslümanlar, Persler, Türkler, Tatarlar ve Kürtler için bölge Ermeniler kadar kutsal sayılmasa dahi yine de Nuh peygamberin tufanı, heybetli Ağrı Dağı'nın büyüklüğü ve konumu noktalarında bölgeye ilişkin ilgi ve merak duygusunun devam ettiği görülmektedir.

Seyyahların Ağrı ve çevresindeki canlı yaşamına ilişkin görüşleri nelerdir?

Seyahatnamelerde özellikle dikkat çeken ve sık sık karşılaşılan bir diğer konu ise Ağrı çevresindeki canlı yaşamına dair ayrıntılı bilgilerdir. Seyyahların belirttiği ifadeler dikkate alındığında bölgeye seyahat eden kimi seyyahların eserlerinde bölgede karşılaştıkları canlılar hakkında görüşler belirttiği görülmektedir. Bununla beraber Ağrı Dağı'na tırmanma girişiminde bulunan kimi seyyahlar ise farklı yükseltilerde farklı canlılara rastlamış olduklarını kaleme almışlardır. Canlı çeşitliliğinin ise farklı dönemlerde oldukça farklılık gösterdiği dikkat çekmektedir. Günümüz ile kıyaslandığında eserlerde yer verilen birçok canlı türüne rastlamak neredeyse imkânsız görünmektedir.

Seyyahların Ağrı ve çevresinde yetiştirilen tahıl ürünleri ve bitki topluluklarına ilişkin görüşleri nelerdir?

Bununla beraber bölgeye geliş sebebi farklı bitki türleri keşfedebilmek olan seyyahlarda bulunmakta olup bunlardan biri ise Bitki Bilimcisi olan Joseph Piton de

Tournefort'tur. Tournefort, Ağrı Dağı'nın farklı yükseklikteki alanlarında farklı bitki türleri ile karşılaşabilmek umuduyla dağa birçok kez tırmanışlar düzenlemiştir. Seyyahnamelerde seyyahların verdikleri bilgiler ışığında geçmiş dönemlerde Ağrı ve çevresinde tahıl ürünleri, bağ ve bahçe tarımı, meyvecilik gibi temel ihtiyaçların giderilmesine yönelik tarımsal faaliyetlerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca kutsal metinlerde Nuh Peygamber'in bir güvercin ile durumu analiz etmek isterken, güvercinin zeytin dalı getirdiği belirtilmektedir. Ancak seyyahların bir kısmı Nuh'un Gemisi'nin bu bölgede olması konusunda zeytin ağacı ile bağlantı kurduğu ve bölgede bu ağaca ya da kalıntısına rastlanmadığı şeklindeki ifadeler kullandıkları dikkati çekmektedir.

Seyyahların Ağrı ve çevresinin kültürel özelliklerine ilişkin görüşleri nelerdir?

Bölgede geçirdikleri süre zarfında bölge sakinleri ile yakın ilişkilerde bulunmuş olan seyyahlar, bölgede karşılaştıkları kültürel öğelere ilişkin görüşlerini paylaşmış oldukları dikkat çekmektedir. Bölgenin ekonomik durumuna ilişkin oldukça fakir durumda bulunduğunu Beyazıd kasabasında yer alan pazarın ise çok kötü vaziyette bulunduğuna dikkat çeken John Murray kasaba nüfusunun kabaca olarak 20.000 olduğunu tahmin ettiğini not etmiştir. Bölgenin mimari yapısına ilişkin ifadelerde bulunan seyyahlardan Friedrich W. Parrot, evlerin nerdeyse tamamının taştan ve doğu geleneğine uygun bir yapıda inşa edildiğini, çatılarının düz, harcının kilden ve pencere kullanımı yerine evi aydınlatmak ve havalandırabilmek amacıyla delikler bulundurduğuna değinmiştir. İncelenen eserlerden Ağrı ve çevresinde yaşamış olan Ermeni Krallarının birtakım festival ve av eğlenceleri düzenlemiş oldukları anlaşılmaktadır.

Seyyahların Ağrı ve çevresinin topoğrafya özelliklerine ilişkin görüşleri nelerdir?

Eserleri incelenen seyyahların bazıları Ağrı ve çevresinin topografik özelliklerine ilişkin bilgiler kaleme almışlardır. Seyyahların görüşlerinden 5137 m yüksekliği ile Türkiye'nin en yüksek dağının bir bölümünü içerisinde bulunduran Ağrı ilinin düzlük ve geniş ovalarının yanı sıra oldukça yüksek ve sarp alanlara sahip olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Bununla birlikte seyyahların gözlemleri sonucunda bölgede birçok dere yatağının varlığına, verimli ve sulak bir alan olduğu bilgisine

ulaşılmaktadır. Ağrı Dağı'na tırmanış gerçekleştiren seyyahların ifadelerinde Ağrı Dağı yüzeyinin çıplak ve kaygan kumlardan oluştuğu ifadeleri dikkat çekmektedir.

Seyyahlar tarafından kaleme alınan seyahatnamelerdeki Ağrı ve çevresi ile ilgili olan bölümlerde yeryüzü şekilleri değerlendirmelerinin genellikle Ağrı Dağı hakkında olduğu dikkat çekmektedir. Özellikle de dağın yüksekliği ve bazalt kayalar barındırdığı ifadeleri öne çıkan ifadelerdir.

Seyyahların Ağrı Dağı'nın kutsal kabul edilmesi ve Nuh peygamberin tufanıyla bağlantısına ilişkin görüşleri nelerdir?

Eserleri incelendiğinde seyyahların bölgeye her ne kadar farklı amaçlar ile gelmiş olsalar dahi ortak bir amaç doğrultusunda hareket ettikleri ifade edilebilir. Ağrı Dağı'nı görme ve zirveye tırmanıp Nuh'un gemisine ait kalıntılara ulaşabilme arzusunun tüm seyyahlarda ortak bir amaç olduğu anlaşılmaktadır. Araştırmada eserleri incelenen seyyahların neredeyse tamamı farklı tarihlerde bölgede bulunmuş olmasına karşın bölge sakinleri tarafından kendilerine Ağrı Dağı'nın kutsallığı ve Nuh peygamber tufanıyla ilişkilendirilmiş olan bir takım efsanevi olaylardan söz etmişlerdir. Seyyahların görüşleri dikkate alındığında hem bölgedeki yerliler hem de civarda yaşayan toplumlar tarafından Ağrı Dağı ve çevresinin kutsallaştırılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Bölgede 1200'lü yıllarda bulunmuş olan Marco Polo'nun seyahatinden çok daha sonra bile Ağrı Dağı'nın zirvesinde Nuh'un Gemisinin veya gemi parçalarının bulunduğu inanılmakta olduğu görülmektedir. Lakin tüm bu yaygın inanışlara rağmen 1829 yılına kadar hiç kimsenin yaklaşık 17.000 fit yüksekliğe sahip, zirvesinde erimeyen karlar bulunan bu dağa tırmanıp söz konusu gemiyi gün yüzüne çıkarma girişimde bulunmamış olduğu dikkat çekmektedir. Konuya ilişkin dikkat çeken bir diğer husus, Chardin'de tıpkı diğer seyyahlar gibi Nuh tufanına değinmiş lakin ifadelerinden Nuh Peygamberin gemisinin bu bölgede bulunduğu yeterli kanıt olmadığından inanmadığı anlaşılmaktadır. Eserlerindeki ifadeleri dikkate alındığında Tournefort'un da Chardin gibi geminin bu dağda bulunduğu ihtimal vermediği görülmektedir. Gerçekten de birçok kaynakta Nuh peygamberin gemisinin burada olduğuna dair çok sayıda ifade olmasına rağmen kesin bir delil bulunmamaktadır.

KAYNAKLAR

- Abbott, K. E. (1842). Notes of a Tour in Armenia in 1837. *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 12, 207-220.
- Ağrı Valiliği. (tarih yok). <http://www.agri.gov.tr/>. T.C Ağrı Valiliği.
- Akdağ, E. (2019). 1200-1450 Seyahatnamelerinde Anadolu. 1-196. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Aksu, A. (2015, Nisan). *Osmanlı'da İki Amerikalı Misyoner Levi Parsons ve Plinky Fiskin'in Anadolu ve Kudüs eyahat Raporları(1819-1825)*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Alpaslan, İ. (1982). *Atatürk Yılına Ağrı*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Alpaslan, İ. (1984). *Ağrı Anadolu'nun Giriş Kapısı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Arpacı, S. (2010). Ağrı ve Çevresinde Şeker Pancarı Tarımı ve Şeker Sanayi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Artar, Ş., Morbel, H. H., & Talay, A. (1973). *Cumhuriyetin 50. Yılında Ağrı (1973 İl Yıllığı)*. Ağrı: Gürsoy Matbaacılık Sanayi.
- Aslan, C. (2021, Haziran). *Hitaynâme ve Seyahatnameler Işığında Çin (XVI. Yüzyıl)*. (Y. E. TANSÜ, Dü.) Ankara: İktisad Yayınevi.
- Aslanov, V., Erdebilli, A., & Kemaloğlu, M. (2015). Jean Chardin ve Seyahatnamesi. (M. Kemaloğlu, & A. Erdebilli, Çev.) *Doğu Araştırmaları Dergisi*, 1(15), 75-150.
- Baykara Taşkaya, A. (2011). Tavernier Seyahatnamesi. (T. Tunçdoğan, Çev.) *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVI(2), 639-641.
- Bayraktar, K. (2011). Arkeolog, Bankacı, Casus, Sefir, Austen Henry Layard Ve Osmanlı Coğrafyası. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 12(1).
- Begiç, H. N. (2020). Ağrı Doğubayazıt'da Sürdürülemeyen Bir Geleneğin Ustası; Keçeci Ahmet Tokdemir. *Folklor Akamedisi Dergisi*, 3(4), 81-93.
- Belli, O. (2009). Ararat (Hari Ararat) Adının Kökeni. O. Belli (Dü.) içinde, *Türk Kültüründe Ağrı Dağı*. İstanbul: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Belli, O., Kaya, F., Özgül, İ., & Belli, V. E. (2017). IV. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu. Erzurum: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları.
- Bilici, İ. E. (2011). Oryantalist Seyahatnamelerde Türk İmgesi Üzerine Bir İnceleme: Alexander William Kinglake'in Seyahatnamesi Eothen Örneği. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*(2), 1-21.
- Brooks, N. (1897). *The Story of Marco Polo*. London.
- Bryce, J. (1877). *Transcaucasia and Ararat (Being Notes of a Vacation Tour in The Autumn of 1876)*. London: Mc Millan and Co.
- Budak, M. A. (2021). Açıklamalı Bir Kaynakça Denemesi: Türkler ve Moğollar Hakkında Bilgi Veren X.-XV. Yüzyıllara Ait Seyyahlar ve Seyahatname Türündeki Eserleri. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 128(253), 259-308.
- Cebeci, H. M. (2019). Seyahatnamelere Göre Selçuklu ve Beylikler Devrinde Sosyo-Kültürel Hayat (XIII.-XIV. Yüzyıl). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Ceylan, N. (2020). 2019 Yılı Ağrı İli, Patnos İlçesi Yüzey Araştırması. *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*., 15(2), 360-373.
- Ceylan, O. (2021). 1950-1980 Arası Dönemde Ağrı'nın Kırsal Kesiminde Gündelik Hayat, Tarım ve Hayvancılık. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 37(104), 419-458.
- Ceylan, O. (2021). 1950-1980 Arası Dönemde Ağrı'nın Kırsal Kesiminde Gündelik Hayat, Tarım ve Hayvancılık. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXXVII(104), 419-457.
- Chardin, J. (2014). *Jean Chardin Seyahatnamesi (İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran 1671-1673)*. (S. Yerasimos, Dü., & A. MERAL, Çev.) İstanbul:

- Kitap Yayınevi.
- Çakmak, A. (2021). Seyahatnamelerde Doğubayazıt. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*(51), 415-426.
- Çelebi, E. (1834). *Narrative of Travels Europe, Asia and Africa in the seventeenth century*. (T. R. Hammer, Çev.) London.
- Çelebi, E. (2010). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (Cilt 2). (Y. K. DAĞLI, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Çetin, Y. (2009). *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleri İle Ağrı*. İstanbul: Ağrı Valiliği.
- Çetin, Y. (2010). Ağrı ve Çevresinde Osmanlı Döneminde Mimari Yapılaşma. *Sanat Dergisi*(10), 127-149.
- Çetin, Y. (2010). Ağrı ve Çevresinde Osmanlı Döneminde Mimari Yapılaşma. *Sanat Dergisi*(10), 127-149.
- Çimen, A., Çınar, O., & Kaya, F. (2006). Ağrı İlinin Sosyo-Ekonomik Yapısı ve Yaşam Memnuniyeti Araştırması. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(2), 49-68.
- Dağlı, Y., & Kahraman, S. A. (2003). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (1 b., Cilt 2). Yapı Kredi Yayınları.
- Demirel, E. (2013, Mayıs). *Ağrı Turizm Keşif Rehberi*. Ağrı: Serhat Kalkınma Ajansı.
- Demirkaya, D. F. (2019). Ağrı Havzası'nın (Doğu Anadolu) Sedimentolojik, Yapısal Jeolojik ve Jeomorfolojik Özelliklerinin İncelenmesi.
- Demirkaya, D. F. (2019). Ağrı Havzası'nın (Doğu Anadolu) Sedimentolojik, Yapısal Jeolojik ve Jeomorfolojik Özelliklerinin İncelenmesi. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Dilbaz, B. K. (2016). Osmanlı Devleti'nde Ören Yerlerini İncelemeye Gelen Seyyahlar. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*(30), 89-110.
- Doğanay, H. (2011). Ağrı Dağı ve Turistik Önemi. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 8(9), 169-179.
- Erol, H. İ. (2021). John Lewis Burckhardt, Arabistan Seyahatleri. *Belleten Dergisi*, 85(303), 695-704.
- Eyice, S. (2001). Jaubert Pierre-Amedee. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedi* (Cilt 23, s. 576-578). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ezen, R. (2020). Seyyahların Gözüyle Kars Gravürleri. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Gök, G., Adızel, Ö., & Azizoğlu, E. (2018, 12 20). Doğu Anadolu Bölgesi Ornitolojik Kronolojik Tarihi. *Doğu Fen Bilimleri Dergisi*, s. 36.
- Güler, B. (2018). Seyahatnamelerde Bağdat. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Günaşdı, Y., & Küçükyıldız, İ. (2021). 2019 Yılı Ağrı İli, Eleşkirt İlçesi Yüzey Araştırması ve Bir Değerlendirmesi. *MANAS Journal of Social Studies*, 10(1), 557-577.
- Günaşdı, Y., & Küçükyıldız, İ. (2021). 2019 Yılı Ağrı İli, Eleşkirt İlçesi Yüzey Araştırması ve Bir Değerlendirmesi. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(1), 557 - 577.
- Gürer, S. (2010). XVII-XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Habermehl, A. (2008). A Review of the Search for Noah's Ark. *Sixth International Conference on Creationism* (s. 485-502). Dallas: Institute for Creation Research.
- Halaçoğlu, Y. (1988). Ağrı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 1, s. 479-481). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Hallaçoğlu, Y. (1988). İslam Ansiklopedisi. *Türkiye Diyanet Vakfı*, s. 482,483.
- Haniççe, M., & Bulut, Y. (2020). James Morier'le 1809 Yazında Erzurum'dan Amasya'ya Seyahat. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 126(249), 409 - 448.
- İstek, E. (2020). "Tarihçi Seyyah" İhsan Süreyya Sırma. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 12(2), 77-91.
- İstek, E., & İstek, G. (2017). Batılı Seyahatnamelerde Ağrı Dağı, Ermeniler ve Nuh'un

- Gemisi (XVI.-XVIII. Yüzyıllar). O. Belli, & F. Kaya (Dü.), *IV. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu* içinde (s. 249-259). Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları.
- İstek, G., & İstek, E. (2020). Hristiyanların Dua-Vaaz ve İlahilerinde Nuh Tufanı ve Ağrı Dağı Üzerine Bir Değerlendirme. *Yakın Dönem Tarihi Ağrı* (s. 2). Bursa: Ekin Yayınevi.
- Işık, S. (2014). 19. Yüzyıl Seyahatnamelerinde Kafkasya. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Karabulut, K. (2018). Ağrı İlinin Sosyo-Ekonomik Profili. K. Karabulut içinde, *Ağrı İlinin Sosyo-Ekonomik Profili* (s. 4,7). Ağrı: AİÇÜ Yayınları.
- Karagözoğlu, T. (2019, Nisan). 1877-1880 Yılları Arasında Osmanlı Devleti'nde Görev Yapan İngiliz Büyükelçi Sır Henry Austen Layard'ın Osmanlı Rus Savaşı'na Bakışı.
- Karataş, Y. (2014). *Bayezid Sancağı ve İdarecileri*. İstanbul: Kitabevi.
- Karataş, Y. (2019). Geçmişten Günümüze Seyyah Edebiyatı. E. G. Naskali (Dü.), *Pierre Amédée Jaubert'in Seyahatnamesinde Bayezid* içinde (s. 509). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Karataş, Y., & Kul, E. (2013, ocak 13). XIX. Yüzyılın Sonlarında Bayezid Sancağı'ndaki Aşiretler Ve İskân Politikası. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, s. 343-364.
- Kaya, F. (2001). Ağrı Ovası ve Çevresinin Coğrafi Etüdü. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Kaya, F. (2011). Ağrı Ovası ve Çevresinin Coğrafi Etüdü. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*.
- Kaya, F. (2016). Ağrı Dağı'nın Turizm Potansiyeli ve Değerlendirme Durumu. *Marmara Coğrafya Dergisi*(34), 217-229.
- Kaya, H. (2018). Osmanlı-İran Sınırında Bir Serhad Sancağı: Bayezid (1578-1848). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Kaya, H., & Çiftçi, E. (2022). *Eski Çağ'dan Günümüze Tutak ve Hamur(Şelve)*. İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık.
- Kaya, M. (2012). Charles Texier'nin Seyahatnamesine göre 19. Yüzyılda Anadolu'nun Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Durumu. *Gazi Türkiyat Dergisi*, 1(10), 245 - 262.
- Kayserili, A. (2016). Bir Toponimi Araştırması: Ağrı'da Yer Adları. *Turan Sam Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*, 8, 21-29.
- Kemaloğlu, M. (2012). Terekeme - Karapapak Türkleri Yerleşim Alanları. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 1(3).
- Kocaman, S., & Kaya, F. (2014). *Ağrı İlinin Turizm Coğrafyası*. Erzurum: Zafer Ofset Matbaacılık.
- Küçükkaya, M. A. (2002). Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde Tasavvufi Kültür.
- Kürkçüoğlu, E., & Özkaya, H. (2019). *Ermeni Sorunu ve Ağrı'da Ermeni Olayları (Tarihsel Kökenleri, Gelişimi ve Sonuçları)*. Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları.
- Morier, J. J. (1818). *A Second Journey Through Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople, Between The Years 1810 and 1816*. London: Paternoster Row.
- Murray, J. (1854). *A Handbook of Travellers in Turkey* (Third Edition b.). London: John Murray Publication.
- Okul, T., & Aslıtürk, G. E. (2018). Gertrude Bell'in Anadolu Gezileri (1899-1911) Çerçevesinde Tur Önerilerinin Hazırlanması. *Journal of Travel and Tourism Research*(13), 19-52.
- Özdemir, Ç., & Tekinsoy, E. (2016). *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*. Ankara: Türk Yurdu Yayınları.
- Palabıyık, M. H. (2007). Klasik İslam Coğrafyacılarına Göre 'Ağrı ve Cûdî Dağları'. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*(19), 155-175.
- Parrot, F. (1859). *Journey to Ararat*. New York: New York : Harper & Bros.
- Polo, M. (1979). *Marco Polo Seyahatnamesi* (Cilt 2). (F. Dokuman, Çev.) İstanbul:

- Tercüman Gazetesi 1001 Temel Eser.
- Rubruck, W. (1941). *The Journey of William of Rubruck to The Eastern Parts of The World* (Cilt 2). (W. W. ROCHILL, Dü.) London: The Hakluyt Society.
- Saka, B. A. (2017). İngiliz Seyyahlarına Göre II. Mahmud Döneminde Anadolu'nun Sosyal, Kültürel ve İktisadî Durumu. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*.
- Saka, B. A. (2017). İngiliz Seyyahlarına Göre II. Mahmud Döneminde Anadolu'nun Sosyal, Kültürel ve İktisadî Durumu. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Songur, F. (2017). Urban History and Tourism: The Case of Bursa. *International Journal of Social Inquiry*, 10(1), 99-124.
- Şengül, C., & Terzioğlu, A. M. (2015). Ağrı Yöresine Ait Türkülerin Makamsal ve Ritmik Yönden İncelenmesi. *International Journal of Sport Culture and Science*, 3(4), 410,415.
- Taşır, C. (2019). Ağrı ve Çevresini Eserlerine Konu Alan Gravür Ressamları. 8,12. Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Tavernier, J. B. (2016). *Tavernier Seyahatnamesi* (1 b.). (S. Yerasimos, Dü., & T. Tunçdoğan, Çev.) İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Tekin, E. C. (2020). Osmanlı Kitap Tarihi Araştırmalarının Metodolojik Yaklaşımında Avrupalı Seyyahların Etkisi 1453-16991. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 8(1), 101-137.
- Tournefort, J. d. (2005). *Tournefort Seyahatnamesi* (4 b.). (S. Yerasimos, Dü.) Kitap Yayınevi.
- Tournefort, J. P. (2013). *Tournefort Seyahatnamesi* (4 b.). (S. Yerasimos, Dü., & A. BERKTAY, Çev.) İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Toylan, K. (2019). Seyahatnamelerde Kütahya. Kütahya: Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Verheij, J. (2017). Doğu Anadolu'da Batılı Seyyahlar 1800-1914 Açıklamalı Bibliyografya Denemesi. *Kebikeç*(44), 379-391.
- Wagner, M. (1856). *Travels in Persia, Georgia and Kurdistan with Sketches of The Cossacks and The Caucasus*. London: Hurst and Blackett Publishers.
- Whitman, S. (2017). *Sultan II. Abdulhamid Döneminde Bir İngiliz Gazetecinin Türkiye Anıları* (1 b.). (K. M. ORAĞLI, Çev.) İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Yaşdağ, M. (2021, Ağustos). Bir Şehrin Tarihini Yaşamak: Belfast Müzeleri. *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(24).
- Yetim, F. (2020). Tarihçinin Anılarında Ağrı. *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(2), 285-296.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (9 b.). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yılmaz, Ö. (2013). Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnamelerin Kaynak Değeri. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII(2), 587-614.
- Yulu, A. (2019). Friedrich Parrot'un Ağrı Dağı Araştırma Keşif Gezisi. *Journal of Geography*(38), 49-58.
- Yulu, A., Kapan, K., & Bulut, B. B. (2021). Evaluation of The Recreational Potential of Mount Ağrı (Ararat) National Park. *Ege Coğrafya Dergisi*, 30(1), 43 - 56.
- Yüksel, E. (2012). 17. Yüzyıl Sonu, 18.Yüzyıl Ortası ve 19.Yüzyıl Başında Yabancı Seyyahların Gözünden Batı Anadolu Antik Kentleri. Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Zorbay Polat, D. F. (2019). 1960 ile 1980 Yılları Arasında Ağrı İli. 3,4. Kırşehir: Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Kaya F. (2020), Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Kitapyurdu Yayınları.152